

Architectural Borrowings in Achaemenid Architecture from Urartian and Median Traditions: A Linguistic Perspective

Zahra Alebouyeh¹, Mohammadreza Rahimzadeh², Leila Zare³, Behrooz Mahmoodi-Bakhtiari⁴

1. PhD Candidate, Department of Architecture, Faculty of Art and Architecture, West Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

2. Assistant Professor, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Iran University of Art, Tehran, Iran. (Corresponding Author).

Email: m.rahimzadeh@art.ac.ir

3. Assistant Professor, Department of Architecture, Faculty of Art and Architecture, West Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

4. Associate Professor, Department of Performing Arts, Faculty of Performing Arts and Music, College of Fine Arts, University of Tehran, Tehran, Iran.

Article Info

<https://doi.org/10.61882/Athar.1908.136.1>

Pp: 79 - 113

Article Type:

Research Article

Article History:

Received: 2025/03/15

Revised: 2025/06/03

Accepted: 2025/06/13

Use your device to scan
and read the article online

Athar Journal

Journal of the Research Institute of Historical Buildings and Fabrics, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism (RICHT), Tehran, Iran.

Owner & Publisher:

Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT), Tehran, Iran.

Journal Homepage: <https://athar.richt.ir/>

Abstract

Cultures interact under the influence of geographical, political, economic, and ideological factors. These cultural interconnections lead to mutual exchanges and the borrowing of elements across cultures. Language and architecture are among the most significant cultural manifestations that clearly reflect these exchanges. While extensive and systematic studies exist on linguistic borrowings, this phenomenon has been less thoroughly examined in architecture. Linguistic approaches can provide valuable insights into both the conceptual framework and methodology for studying architectural borrowings. This research adopts a linguistic perspective to investigate Achaemenid architectural borrowings from Urartian and Median traditions, aiming to address the question: What structural correspondences exist between Achaemenid linguistic and architectural borrowings? By investigating linguistic borrowings in Old Persian from Urartian and Median linguistic traditions and juxtaposing them with the elements adopted by Achaemenid architecture from these cultures, this article seeks to open a new window toward a deeper understanding of Iranian architecture. The research methodology is qualitative and fundamental, employing a historical-comparative approach. Data have been analyzed using a descriptive-comparative method within the framework of a structural analogy between language and architecture. The findings indicate that common patterns exist between the Persian language and Iranian architecture regarding the levels of borrowing from other cultures: the stability of deep cultural layers (syntactic structure in language and spatial organization in architecture), borrowing from surface layers (lexicon and expressive forms in language; articulation and ornamentation in architecture), and the adaptation of borrowed elements to internal structures. Based on the findings, known borrowings in both realms are predominantly limited to the most superficial elements. Achaemenid architecture, in particular, rarely borrowed structural systems or spatial organization from Urartian and Median cultures. Furthermore, both cultural systems re-created borrowed elements in a distinctive manner, adapted to their own internal structures.

Keywords: Architectural Borrowings, Achaemenids, Urartu, Media, Linguistic Borrowings.

Citations: Alebouyeh, Z., Rahimzadeh, M., Zare, L. & Mahmoodi Bakhtiari, B., (2026). "Architectural Borrowings in Achaemenid Architecture from Urartian and Median Traditions: A Linguistic Perspective". *Athar*, 46(111): 79-113. <https://doi.org/10.61882/Athar.1908.136.1>

Homepage of this Article: <https://athar.richt.ir/article-2-1908-en.html>

© The Author(s)

Copyright © 2026 The Authors. Published by Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT).

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

Introduction

Cultures encounter one another for various reasons and in diverse forms, leading to the mutual introduction of cultural elements. In this process, a culture may occasionally borrow elements from another. Borrowing, as a manifestation of cultural interaction, encompasses many cultural domains and occurs particularly—though not exclusively—when one culture is perceived as possessing greater richness or complexity, which subsequently draws attention within another cultural context. Language serves as a comprehensive mirror of a society's culture and is thus the paramount cultural manifestation reflecting these exchanges. A language's lexicon represents a collective repository of a society's ideas, interests, and conceptual preoccupations (Sharifian, 2017: 136). Architecture likewise represents a highly significant cultural manifestation through which the cultural relations and interactions shaping human life find expression (Rapoport, 2003).

Situated at the crossroads between the East and the West, Iran has historically maintained deep, extensive, and diverse relations with a wide range of cultures, including those geographically distant. Consequently, traces of borrowing are evident across numerous manifestations of Iranian culture, much as Iranian cultural influences are discernible within the traditions of related civilizations.

The history of Iranian languages is conventionally divided into three main periods: Old Iranian, Middle Iranian, and New Iranian. The most notable languages of the Old Iranian period include Avestan, Old Persian, Median, and Scythian. During the Middle Iranian period, the primary attested languages are Parthian (Pahlawānīg), Middle Persian (Pārsīg), Sogdian, Bactrian, and Khwarezmian; in the New Iranian period, the most prominent language is New Persian. Specifically, Old Persian was the official language of the Achaemenid Empire, Parthian served in the Arsacid Empire, and Middle Persian was the administrative and literary language of the Sassanid Empire (Natel-Khanlari, 1986: 337). Consequently, Persian—through its different historical stages—has functioned as the main literary and administrative language of Iran from the Achaemenid period to the post-Islamic era.

Focusing on the Ancient period, this article seeks to answer the question: which linguistic and architectural elements did the Achaemenids borrow in their interactions with diverse cultures, and what correspondences exist between the patterns of linguistic and architectural borrowing? The scope of this research encompasses the investigation of Achaemenid borrowings from Urartian and Median cultures within the dual realms of 'Old Persian language' and 'architecture.' Due to the complexity and non-codified nature of historical data, providing a precise and comprehensive analysis of architectural borrowings is not a straightforward task. Therefore, rather than attempting to compile a definitive catalog of these borrowings, this paper aims to elucidate the correspondences between linguistic and architectural borrowing patterns. The research adopts a comparative approach, seeking to reach a deeper understanding of the cultural dimensions of Achaemenid architecture during the Old Iranian period. While the authors do not claim a causal relationship between linguistic and architectural borrowings, this comparative perspective can facilitate a more profound understanding of Iranian architecture.

Analysis and Interpretation of Findings

The theoretical framework of this research, drawing on a structural analogy between language and architecture, posits architecture as a system of components that—much like language—reflects socio-cultural meanings through its internal relationships. Within this framework, the structural levels of language (phoneme, morpheme, word, and syntax) are considered correspondent to the levels of architecture (construction material and ornamentation, spatial element, spatial unit, and spatial organization). This conceptual alignment enables a systematic analysis of Achaemenid cultural

borrowings from the Urartian and Median traditions.

The findings indicate that in neither domain is there credible evidence of direct borrowing from Urartu or Media at the level of “syntactic structure” or “spatial organization,” testifying to a cultural resistance against deep structural changes. However, at the level of independent meaningful units—equivalent to the “word” in language and the “spatial unit” in architecture—a prominent qualitative difference between borrowings from Urartu and Media emerges.

The Achaemenids borrowed fundamental meaningful units from the Medes that expressed key cultural and political concepts: in language, terms such as *xšaθra-* (kingship) and *farnah-* (divine glory); and in architecture, the columned hall as the primary spatial unit for ritual and courtly ceremonies. In contrast, from Urartu, units such as the tower-shaped temple and the rock-cut tomb were adopted, though no verifiable loanwords from Urartian have been identified at this specific level. At the level of basic constitutive components—corresponding to the “morpheme” and “spatial element”—the terrace or artificial platform (*soffe*) was adopted from Urartu, possessing both functional and symbolic dimensions. On the other hand, the column was borrowed from the Medes as both a structural and symbolic element; by introducing composite animal-promotes capital, the Achaemenids transformed it into an integral part of the empire’s visual language.

At the outermost layer—corresponding to expressive forms in language and articulation and ornamentation in architecture—extensive borrowings occurred. From Urartu, blind windows, tradition of inscriptions on stone and column bases were adopted, alongside linguistic Form and structure of inscriptions. From Media, architectural ornamentation elements such as stepped niches, crenellated parapets, and twin-volutes were borrowed, while in language, syntactic calquing was utilized in titles such as “King of Kings”.

Furthermore, architecture, much like language, adapts and re-creates borrowed elements through indigenous mechanisms. For instance, the Urartian ‘artificial terrace’—which in its Urartian context was primarily a response to functional and defensive requirements—assumed more prominent symbolic and ceremonial dimensions within Achaemenid architecture. While retaining its initial functional aspects, it evolved through regular and precise geometry into a potent symbol of the empire’s power and grandeur. In the tower temples, although the square plan with corner buttresses was adapted from Urartu, the Achaemenids transformed its function from a temple of the god Haldi into a ritual-ceremonial building. This was achieved by changing the construction material from mud-brick to stone, reducing dimensions, and adding rectangular recesses. Similarly, the rock-cut tomb shifted its spatial organization from a centralized structure to a linear structure, with the simple Urartian facade elevated to a cruciform design. In epigraphy, although literary formulas were adopted, they were aligned with a discourse centered on Ahuramazda, Truth, and Justice, replacing traditional curses with benevolent prayers.

The Median columned hall serves as the quintessential example of this transformation. The Achaemenids elevated the local model to a global stage: a hall at Godin Tepe (18×24 meters) was transformed into an Apadana (58×58 meters). This shift was accompanied by a fundamental revolution in spatial organization, evolving from a 6×5 column pattern into a 6×6 layout with perfect axial symmetry. By replacing mud-brick with stone and timber, they established a fertile ground for a sophisticated visual language, where rudimentary Median elements gave way to an integrated system of ornate bases, composite capitals, and bas-reliefs. Collectively, this structural analogy proves that both systems utilized similar mechanisms of assimilation. This process of adaptation testifies to the dynamism and high absorptive capacity of Persian culture, reflecting a profound understanding of the symbolic and functional capacities of these borrowed elements.

Conclusion

Adopting a comparative approach based on a structural analogy between language and architecture, this research investigated Achaemenid borrowings from the Urartian and Median traditions. The findings reveal that common patterns exist between the Persian language and Iranian architecture regarding the hierarchical levels of cultural borrowing: the stability of deep cultural layers (syntactic structure in language and spatial organization in architecture), borrowing from surface layers (lexicon and expressive forms in language; articulation and ornamentation in architecture), and the adaptation of borrowed elements to internal structures. Within the analytical framework of this research, borrowing at the levels of spatial organization and syntactic structure occurred significantly less frequently, indicating a clear cultural resistance to deep structural changes. Conversely, borrowing was more extensive at the levels of articulation and ornamentation in architecture, and expressive forms in language. This pattern confirms that in architecture, as in language, less stable elements are borrowed more readily and frequently. Furthermore, borrowed elements were uniquely adapted and re-created to align with the internal structures of Achaemenid culture. A substantive difference in the nature of borrowings from Urartu and Media also emerged: from the Medes, fundamental meaningful units were adopted, both as key governmental lexicon and in the form of the columned hall as a spatial unit. In contrast, borrowings from Urartu primarily consisted of forms, techniques, and templates, such as the epigraphic tradition, the plan of tower temples, and the concept of rock-cut tombs. This comparative research demonstrates that Achaemenid architecture, much like the Old Persian language, possessed a high capacity for absorbing and re-creating cultural elements. Both cultural systems employed similar mechanisms to adapt appropriated elements to their own internal principles and characteristics. Despite the contributions of this research, certain limitations remain, including the scarcity of linguistic data for Median and Urartian, as well as the need for further archaeological investigations at Urartian and Median sites. The proposed analytical framework may be extended in future research to other periods of Iranian history and to the cultural interactions of additional civilizations. This research thus represents a step toward formulating a new approach to understanding processes of cultural transmission in ancient Iran.

Acknowledgments

The authors would like to express their sincere gratitude to Dr. Mahdi Hodjat for his invaluable guidance and insightful comments provided during the editing process of this article. Furthermore, we wish to extend our appreciation to Dr. Naser Nowrouzadeh Chegini for his constructive suggestions and perspectives, which significantly contributed to enhancing the quality of this research. We are particularly grateful to Dr. Roberto Dan for his immense generosity in providing access to his publications and otherwise inaccessible research materials, which were instrumental in the development of this study.

Observation Contribution

This article is derived from the doctoral thesis of Zahra Alebouyeh, entitled “Understanding Architecture from the Window of Language: Explaining the Relation between Architecture and Language in the Context of Iranian Culture,” conducted under the supervision of Dr. Mohammadreza Rahimzadeh and Dr. Mahdi Hodjat, and the advisement of Dr. Leila Zare and Dr. Behrooz Mahmoodi-Bakhtiari at the Faculty of Architecture, Islamic Azad University, West Tehran Branch, Iran.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest.

وام‌گیری‌های معمارانهٔ هخامنشیان از تمدن‌های اورارتو و ماد: نگاهی زبان‌شناختی

زهرا آل بویه^I، محمدرضا رحیم‌زاده^{II}، لیلیا زارع^{III}، بهروز محمودی بختیاری^{IV}

I. دانشجوی دکتری، گروه معماری، دانشکدهٔ هنر و معماری، واحد تهران غرب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
II. استادیار گروه معماری، دانشکدهٔ معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر ایران، تهران، ایران (نویسندهٔ مسئول).

Email: m.rahimzadeh@art.ac.ir

III. استادیار گروه معماری، دانشکدهٔ هنر و معماری، واحد تهران غرب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

IV. دانشیار گروه هنرهای نمایشی، دانشکدهٔ هنرهای نمایشی و موسیقی، دانشکدگان هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

اطلاعات مقاله

چکیده

<https://doi.org/10.61882/Athar.1908.136.1>

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۱۱۳-۷۹

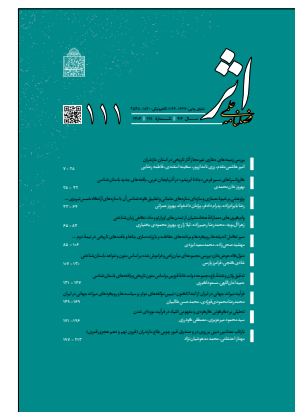
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۳/۱۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۲۳

فرهنگ‌ها تحت تأثیر عوامل جغرافیایی، سیاسی، اقتصادی و اعتقادی با یکدیگر در تعامل هستند. این ارتباط‌های فرهنگی سبب می‌شود فرهنگ‌ها با هم بده‌بستان‌هایی داشته باشند و عناصری را از یکدیگر وام بگیرند. زبان و معماری از مهم‌ترین مظاهر فرهنگی هستند که این بده‌بستان‌ها را به خوبی نمایان می‌کنند. با وجود مطالعات گسترده و مدون در حوزهٔ وام‌گیری‌های زبانی، این پدیده در معماری کم‌تر به صورت نظام‌مند بررسی شده است. تجربهٔ زبان‌شناسی در این زمینه می‌تواند در تبیین چشم‌انداز موضوع و روش‌شناسی به معماری کمک کند. این پژوهش با رویکردی زبان‌شناختی به واکاوی وام‌گیری‌های معمارانهٔ هخامنشیان از تمدن‌های اورارتو و ماد می‌پردازد و در پی پاسخ این پرسش است که چه اشتراک‌هایی میان وام‌گیری‌های زبانی و معمارانهٔ هخامنشیان برقرار است؟ این مقاله تلاش می‌کند تا با بررسی وام‌گیری‌های زبان فارسی باستان از زبان‌های اورارتویی و مادی و سپس مقایسهٔ آن با عناصری که معماری هخامنشی در این دوره از این فرهنگ‌ها وام گرفته است، پنجره‌ای را به شناخت عمیق‌تر معماری ایرانی بگشاید. روش پژوهش کیفی و بنیادی با رویکرد تاریخی - تطبیقی است و داده‌ها به شیوهٔ توصیفی تطبیقی و در چارچوب قیاس ساختاری زبان و معماری تحلیل شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که میان زبان فارسی و معماری ایرانی الگوهای مشترکی در مراتب وام‌گیری از فرهنگ‌های دیگر برقرار است؛ ثبات لایه‌های عمیق فرهنگی (ساختار نحوی در زبان و سازمان دهی فضایی در معماری)، وام‌گیری از لایه‌های سطحی (واژگان و قالب‌های بیانی؛ پرداخت و تزئینات)، و تطبیق عناصر وام‌گرفته با ساختارهای درونی. براساس یافته‌ها، وام‌گیری‌های شناخته‌شده در هر دو ساحت عمدتاً به سطحی‌ترین عناصر (واژگان و قالب‌های بیانی در زبان، پرداخت و تزئینات در معماری) محدود بوده و معماری هخامنشی کم‌تر ساختارها و سازمان‌دهی فضای معماری را از فرهنگ‌های اورارتو و ماد وام گرفته است. هم‌چنین، هر دو نظام فرهنگی عناصر وام‌گرفته را به شکلی منحصر به فرد و متناسب با ساختارهای درونی خود بازآفرینی کرده‌اند.

کلیدواژگان: وام‌گیری‌های معمارانه، هخامنشیان، اورارتو، ماد، وام‌گیری‌های زبانی.

فصلنامه علمی اثر

نشریهٔ پژوهشکدهٔ ابنیه و بافت‌های تاریخی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

ناشر:

پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

ارجاع به مقاله: آل بویه، زهرا؛ رحیم‌زاده، محمدرضا؛ زارع، لیلیا؛ و محمودی بختیاری، بهروز، (۱۴۰۴). «وام‌گیری‌های معمارانهٔ هخامنشیان از تمدن‌های اورارتو و ماد: نگاهی

زبان‌شناختی». اثر، ۴۶ (۱۱۱): ۷۹-۱۱۳. <https://doi.org/10.61882/Athar.1908.136.1>

صفحهٔ اصلی مقاله در سامانهٔ نشریه: <https://athar.richt.ir/article-2-1908-fa.html>

مقدمه

فرهنگ‌ها به علل و اشکال گوناگونی با یکدیگر در تماس قرار می‌گیرند و در نتیجه آن عناصر فرهنگی هر یک به دیگری معرفی می‌شود. در این میان گاه یک فرهنگ عناصری را از فرهنگ دیگر وام می‌گیرد. وام‌گیری که نمودی از ارتباط فرهنگی است و شامل بسیاری از مظاهر فرهنگی می‌شود، مخصوصاً - اما نه همیشه - هنگامی رخ می‌دهد که یک فرهنگ از جهتی در مراتب بالاتری از نظر غنا و پیچیدگی باشد که بعداً در فرهنگ دیگر بدان توجه شده است. زبان آیینی تمام‌نمای فرهنگ هر جامعه است و از این رو مهم‌ترین مظهر فرهنگی است که بده‌بستان‌ها را نمود می‌بخشد. دامنه‌ها و واژگان یک زبان مجموعه‌ای از ایده‌ها، علایق و دغدغه‌های ذهنی جامعه را نشان می‌دهد (Sharifian, 2017: 136). معماری نیز مظهر فرهنگی بسیار مهمی است که مناسبات و روابط فرهنگی که بر زندگی انسان‌ها مؤثر است، در آن نمود می‌یابد (راپوپورت، ۱۳۸۲). موقعیت جغرافیایی ایران بر شاهراه ارتباط شرق و غرب جهان سبب شده است که همواره با فرهنگ‌های گوناگون، حتی فرهنگ‌هایی که از نظر جغرافیایی فاصله بسیار دارند، مناسبات ژرف، گسترده، و گوناگون داشته باشد. از این رو در بسیاری از مظاهر فرهنگ ایرانی می‌توان نشانه‌هایی از وام‌گیری را دید، همان‌گونه که در فرهنگ‌های مرتبط با ایران نشانه‌هایی از وام‌گیری از فرهنگ ایرانی می‌بینیم.

تاریخ زبان‌های ایرانی به سه دوره باستان، میانه، و نو تقسیم می‌شود. از مهم‌ترین زبان‌های ایرانی در دوره باستان زبان اوستایی، فارسی باستان، مادی، و سکایی است. در دوره میانه، مهم‌ترین زبان‌هایی که متونی از آن‌ها باقی‌مانده زبان پهلوانی، فارسی میانه، سغدی، بلخی، و خوارزمی است؛ و در دوره نو، مهم‌ترین زبان فارسی نو است. «فارسی باستان» زبان حکومت هخامنشی، «پهلوانی» زبان حکومت اشکانی، و «فارسی میانه» زبان حکومت ساسانی بوده است (ناتل خانلری، ۱۳۶۵: ۳۳۷). بدین ترتیب می‌توان گفت که زبان فارسی، در بین زبان‌های ایرانی، زبان رسمی ایران در دوره هخامنشی، ساسانی، و بعد از اسلام بوده است.

این مقاله، با تمرکز بر دوره باستان، در پی پاسخ به این پرسش است که هخامنشیان در برخورد با فرهنگ‌های مختلف چه عناصر زبانی و معمارانه‌ای را وام‌گرفته‌اند و چه شباهت‌هایی میان الگوهای وام‌گیری زبانی و معمارانه برقرار است. قلمرو پژوهش حاضر بررسی وام‌گیری‌های هخامنشیان از فرهنگ‌های اورارتویی و مادی در دو حوزه «زبان» و «معماری» است.

به دلیل پیچیدگی و ماهیت غیرمدون داده‌های تاریخی، ارائه تحلیلی دقیق و جامع از وام‌گیری‌های معمارانه به سادگی امکان‌پذیر نیست. از این رو، این مقاله، به جای تلاش برای تدوین فهرستی قطعی از این وام‌گیری‌ها، بر آن است تا شباهت‌های میان وام‌گیری‌های زبانی و معمارانه را روشن کند. رویکرد پژوهش تطبیقی و هدف آن درک عمیق‌تر جنبه‌های فرهنگی معماری هخامنشیان است. هر چند نویسندگان مدعی رابطه علی و وام‌گیری‌های زبانی و معمارانه نیستند، اما این دیدگاه تطبیقی می‌تواند به شناخت عمیق‌تر معماری ایرانی یاری رساند.

پیشینه پژوهش

با وجود حجم پژوهشی گسترده درباره هخامنشیان، در این بخش تنها آثاری بررسی می‌شوند که به طور مشخص به وام‌گیری‌های هخامنشیان از اورارتو و ماد پرداخته‌اند. «هژبری نوبری» و «عرب» (۱۳۸۵) در «نقش عاریه‌های غیربومی در تکوین هنر هخامنشی» به بررسی عناصر وام‌گرفته شده از تمدن‌های آشور، یونان، اورارتو و مصر پرداخته‌اند. با این حال، در این پژوهش بررسی تأثیرات اورارتو به اشاره‌های مختصری محدود شده و تمرکز اصلی بر تأثیرپذیری از آشور بوده است. «ولایتی» (۱۳۸۹) در «تأثیر هنر ملل تابعه امپراتوری هخامنشی بر هنر و معماری آن‌ها» به بررسی تأثیر هنر ملت‌های تابع هخامنشیان بر هنر و معماری هخامنشی پرداخته است. نویسنده در این مقاله به نحوی گزینشی به بررسی تأثیر ماد، ایلام، اورارتو، بابل، آشور، و مصر پرداخته است، برای نمونه در بخش ماد تنها به کاربرد ستون در معماری ماد و ارتباط آن با معماری هخامنشی اشاره کرده است. «اورسولا زایدل»^۱ (۱۹۹۴) در «وام‌گیری‌های هخامنشی از فرهنگ اورارتویی»^۲ وام‌گیری‌های هخامنشیان از اورارتوها را بررسی کرده است. «مایکل رف»^۳ (۲۰۱۰) نیز در «نقش ماد در معماری هخامنشی»^۴ به تحلیل تأثیر مادها بر هنر و معماری

هخامنشی پرداخته است. هم‌چنین «روبرتو دان»^۵ در از فلات ارمنستان تا ایران: بررسی روابط میان پادشاهی اورارتو و امپراتوری هخامنشی^۶ (Dan, 2015) و سپس در اثر جامع‌تر خود مطالعات معماری و باستان‌شناسی امپراتوری هخامنشی^۷ (Dan, 2023) به بررسی نقش اورارتو در تکوین معماری هخامنشی و وام‌گیری‌های احتمالی هخامنشیان از اورارتو پرداخته است. در این پژوهش تلاش می‌شود با نگاهی زبان‌شناختی و جوه اشتراک یا افتراق میان این وام‌گیری‌ها در نسبت با وام‌گیری‌های زبانی تحلیل شود.

چارچوب نظری و روش‌شناسی پژوهش

زبان نظامی پویاست که پیوسته در حال دگرگونی و تحول است. زبان‌ها در تعامل با یکدیگر عناصر مختلف زبانی را از یکدیگر وام می‌گیرند و بدین شکل بر غنای خود می‌افزایند. نمی‌توان زبانی را یافت که از پدیدهٔ وام‌گیری بی‌بهره باشد و به جرأت می‌توان گفت که زبان‌ها امکان ندارد که تنها بر پایهٔ عناصر بومی خود گسترش و تکامل یابند. به روندی که در آن یک زبان عناصر زبانی را از زبان دیگر می‌گیرد و آن‌ها را بخشی از زبان خود می‌کند، «وام‌گیری» یا «قرض‌گیری» زبانی می‌گویند (Campbell & Mixco, 2007: 25). وام‌گیری زبانی تصادفی یا نامنظم نیست و بررسی آن با تاریخ اجتماعی و سیاسی جوامع زبانی پیوند ناگسستنی دارد (عزیزمحمدی، ۱۳۸۲: ۷۲). «بلومفید»^۸، زبان‌شناس ساختارگرای آمریکایی، دربارهٔ وام‌گیری‌های زبانی به این نکته اشاره می‌کند که زبان‌شناس با مطالعهٔ واژه‌های قرضی می‌تواند نشان دهد که یک جامعهٔ زبانی چه چیزهایی را از جوامع زبانی دیگر وام گرفته است (صفوی، ۱۳۷۴: ۱۰۰).

وام‌گیری در اجزای مختلف زبان روی می‌دهد: آواها، واج‌ها، واژگان، تکواژهای دستوری، الگوهای نحوی یا هر چیز دیگری که منشأ آن در یک زبان خارجی است (Campbell & Mixco, 2007: 25, 26). معمولاً واژگان بی‌ثبات‌ترین بخش هر زبان هستند و به همین سبب، وام‌گیری‌های واژگانی رایج‌ترین نوع وام‌گیری زبانی است و وام‌گیری‌های آوایی و نحوی بسامد کم‌تری دارد (آرلاتو، ۱۳۸۴: ۲۰۹-۲۱۹). واژه‌های قرضی معمولاً با قواعد آوایی و ویژگی‌های تلفظی زبان قرض‌گیرنده انطباق پیدا می‌کنند و حالت غیربومی خود را از دست می‌دهند (مدرسی، ۱۳۹۳: ۹۰). هم‌چنین وام‌گیری‌های زبانی می‌تواند مستقیم و غیرمستقیم باشد. برای نمونه، واژه‌هایی مانند «یلدا» و «شنبه» به‌طور مستقیم از زبان سریانی وام گرفته شده‌اند؛ در حالی که واژه‌هایی مانند «اقیانوس» و «اسطرلاب» که منشأ یونانی دارند، پس از وام‌گیری زبان عربی و معرب شدن، به فارسی راه یافته‌اند. عنصر زبانی وام‌گرفته شده ممکن است بدون تغییر پذیرفته شود یا با تغییرات آوایی، ساختی، یا معنایی همراه باشد (صفوی، ۱۳۷۴: ۱۰۲-۱۰۵). در زبان‌شناسی، وام‌گیری به‌عنوان پدیده‌ای ساختاریافته معمولاً در سه بُعد اصلی تحلیل می‌شود: نوع عنصر وام‌گرفته شده، مسیر انتقال، و دگرگونی‌های پس از وام‌گیری (جدول ۱).

جدول ۱: انواع مطالعات وام‌گیری، (نگارندگان، ۱۴۰۴).

Tab. 1: Types of Borrowing Studies (Authors, 2025).

مؤلفه‌ها	ابعاد مطالعه
واج‌ها واژگان ساختارهای صرفی و نحوی	عنصر وام‌گرفته شده
مستقیم غیر مستقیم	مسیر وام‌گیری
حفظ یا تغییر صورت آوایی حفظ یا تغییر ساخت واژه اصلی حفظ یا تغییر معنی اصلی	دگرگونی‌های پس از وام‌گیری

مبنای نظری این پژوهش بر «قیاس ساختاری» میان زبان و معماری استوار است (جدول ۲). در این چارچوب، زبان به مثابه نظامی از اجزاء در نظر گرفته می‌شود که براساس روابط معنایی و ساختاری با یکدیگر مرتبط می‌شوند (صفوی، ۱۳۹۱: ۵۰). بر همین قیاس، معماری هم نظامی از اجزاء تلقی می‌شود که از طریق روابط سازمان یافته، چگونه زیستن انسان را بازتاب می‌دهد. در زبان، واج‌ها - به عنوان کوچک‌ترین واحدهای بی‌معنا - با یکدیگر ترکیب می‌شوند و تکواژها، یعنی کوچک‌ترین واحدهای معنادار، را می‌سازند؛ تکواژها، واژه‌ها را پدید می‌آورند و واژه‌ها، بر پایه قواعد نحوی، جمله را شکل می‌دهند. در معماری نیز می‌توان سلسله‌مراتبی مشابه را بازشناخت: «ساخت مایه‌ها»، به مثابه کوچک‌ترین واحدهای بی‌معنا، با ترکیب یکدیگر «عناصر فضایی» (مانند دیوار، ستون، سقف، در، و پنجره) را می‌سازند که نخستین واحدهای معنادار معماری محسوب می‌شوند. این عناصر، در هم نشینی با یکدیگر، «واحدهای فضایی معماری» (مانند ایوان، تالار یا گنبدخانه) را می‌سازند و در نهایت، سازمان‌دهی فضایی این واحدها، اثر معماری را پدید می‌آورد. بدین سان، می‌توان یک اثر معماری را همانند جمله‌ای در زبان دانست. افزون بر این، پرداخت و تزئینات در معماری را می‌توان لایه‌ای معنایی دانست که نقشی مشابه آرایه‌ها و صنایع بیانی در زبان ایفا می‌کنند. هرچند ساخت مایه‌ها، عناصر فضایی و واحدهای فضایی معادل دقیق واج، تکواژ و واژه نیستند، این قیاس چارچوبی نظری و تحلیلی برای شناسایی اجزای معماری و انطباق مفاهیم زبانی با ساختار معماری فراهم می‌کند (Alebouyeh et al., 2024: 10-11).

جدول ۲: قیاس ساختاری میان واحدهای زبانی و اجزای معماری. (نگارندگان، ۱۴۰۴).

Table 2: Structural comparison between linguistic units and architectural elements (Authors, 2025).

سطح زبانی	تعریف کارکردی در زبان	معادل در معماری	تعریف کارکردی در معماری
واج	کوچک‌ترین واحد بی‌معنا	ساخت مایه	کوچک‌ترین جزء بی‌معنا در معماری
تکواژ	کوچک‌ترین واحد معنادار	عناصر فضایی	نخستین سطح معنایی/کارکردی در فضا
واژه	واحد معنادار مستقل	واحد فضایی	واحد مستقل با هویت فضایی/کارکردی
نحو	قواعد ترکیب واحدها	سازمان‌دهی فضایی	قواعد ترکیب و سازمان‌دهی واحدهای فضایی
بلاغت/آرایه‌ها	لایه‌های زیباشناختی و معنای ثانوی	پرداخت و تزئینات	لایه‌های زیباشناختی و معنایی
معناشناسی	کارکردهای معنایی	معنا	دلالت‌های فرهنگی-اجتماعی و نمادین

این پژوهش، از نظر ماهیت کیفی و بر اساس هدف در زمره پژوهش‌های بنیادی قرار می‌گیرد. روش پژوهش توصیفی تطبیقی با رویکرد تاریخی- زبان‌شناختی است و بر یکی از شاخه‌های زبان‌شناسی تاریخی، یعنی وام‌گیری‌های زبانی، استوار است. داده‌ها به شیوه کتابخانه‌ای و از منابع معتبر زبان‌شناسی، باستان‌شناسی، و معماری گردآوری شده‌اند. تحلیل داده‌ها به شیوه توصیفی-تطبیقی انجام شده و بر دو رویکرد تحلیلی مبتنی است (جدول ۳).

رویکرد نخست: تحلیل در سطح اجزاء

همان‌گونه که وام‌گیری زبانی در سطوح مختلف نظام زبان - از واج‌ها و واژه‌ها تا ساختارهای صرفی و نحوی - رخ می‌دهد، این رویکرد تحلیلی به این پرسش می‌پردازد که وام‌گیری هخامنشیان در کدام یک از اجزای نظام معماری صورت گرفته است. آیا این وام‌گیری در سطح ساخت مایه، عناصر فضایی (همچون ستون)، و واحدهای فضایی (همچون تالار ستون‌دار) رخ داده است، یا در سطح سازمان‌دهی فضایی اتفاق افتاده است؟ این رویکرد مشخص می‌کند که تعامل فرهنگی در چه مقیاسی از ساختار معماری تأثیرگذار بوده است.

رویکرد دوم: تحلیل فرآیند تطبیق

همان‌گونه که یک عنصر زبانی وام‌گرفته شده ممکن است برای سازگاری با نظام زبان گیرنده، دستخوش

دگرگونی‌های آوایی، صرفی- نحوی یا معنایی شود، این رویکرد تحلیلی چگونگی دگرگونی عناصر معمارانه وام‌گرفته‌شده را برای انطباق با نظام فرهنگی- ساختاری هخامنشیان بررسی می‌کند. این رویکرد، چگونگی جذب، بازتعریف، و بومی‌سازی عناصر وام‌گرفته را روشن می‌سازد.

جدول ۳: چارچوب تحلیلی برای وام‌گیری‌های هخامنشی (نگارندگان، ۱۴۰۴).

Table 3: Analytical Framework for Analyzing Achaemenid Borrowings (Authors, 2025).

سطح تحلیل	پرسش کلیدی	مؤلفه‌های تحلیل در معماری	مؤلفه‌های تحلیل در زبان
تحلیل در سطح اجزاء	وام‌گیری در کدام یک از اجزاء رخ داده است؟	ساخت‌مایه عناصر فضایی واحد فضایی	واج‌ها تکواژ واژگان
تحلیل فرآیند تطبیق	عنصر وام‌گرفته چگونه دگرگون شده است؟	سازمان‌دهی فضایی پرداخت و تزیینات	ساختارهای صرفی و نحوی بلاغت و ویژگی‌های بیانی
		دگرگونی در ساخت‌مایه دگرگونی در ساخت و سازمان‌دهی دگرگونی کارکردی/معنایی	دگرگونی آوایی دگرگونی دستوری (صرفی-نحوی) دگرگونی معنایی

وام‌گیری‌های زبانی و معمارانه هخامنشیان

از حدود سال ۵۵۰ پ.م. تا فتح اسکندر در سال ۳۳۰ پ.م.، شاهنشاهی هخامنشی به سرعت گسترش یافت و از بالکان و اروپای شرقی در باختر تا دره سند در خاور امتداد پیدا کرد؛ پهنه‌ای که اورارتو، مصر، سوریه، بین‌النهرین، لیدیه، ارمنستان، آسیای صغیر، یونان، و نواحی دیگر از جهان امروز را در بر می‌گرفت. این گستره جغرافیایی، زمینه‌ساز تبادلات فرهنگی فراوانی شد که یکی از پیامدهای آن، وام‌گیری در هر دو ساحت زبان و معماری بود. هنر و معماری هخامنشی، در این بستر، با جذب عناصری از سراسر این قلمرو پهن‌آور به غنا، ظرافت، و فنون نوآورانه دست یافت. به تعبیر گیرشمن، پارسیان نمی‌توانستند صبر کنند تا هنرشان، در نتیجه تکاملی تدریجی، به درجه پختگی برسد و برای تکمیل هنر خود از هنر مصر، ایلام، بابل، اورارتو، ماد، و آشور عناصری را وام گرفتند (گیرشمن، ۱۳۷۲: ۲۲۲؛ Caneva et al., 2023: 2). در این بخش، با تمرکز بر دو حوزه اورارتو و ماد، وام‌گیری‌های زبانی و معمارانه هخامنشیان را بررسی می‌کنیم.

اورارتو

امپراتوری اورارتو، در طول سده نهم پیش از میلاد، در مناطق شمال غرب و غرب ایران، اطراف دریاچه‌های ارومیه، و وان شکل گرفت و تا اوایل سده ششم پیش از میلاد به حیات خود ادامه داد (کلیس، ۱۳۷۵: ۸۶). درباره زمان و شیوه تماس هخامنشیان با میراث اورارتو، شواهد تاریخی نشان می‌دهد که احتمالاً نخستین مواجهه پارس‌ها با اورارتوها به سده‌های نهم و هشتم پیش از میلاد و زمان سکونت در مغرب دریاچه ارومیه بازرگردد (گیرشمن، ۱۳۷۲: ۱۲۹). با این حال، این استدلال پشتوانه تاریخی اندکی دارد.^۱

در مورد پایان سیاسی اورارتو دیدگاه‌ها یکسان نیست. بر پایه بازخوانی سالنامه نبونئید،^۲ اورارتو تا میانه سده ششم برجا بود و کوروش دوم در ۵۴۷ پ.م. آن را در امپراتوری خود ادغام کرد. هرچند بی‌گمان دیگر از آن شاهی که گاه تا مرتبه قدرت یک امپراطوری رشد می‌کرد، خبری نبود^۳ (Rollinger, 2008: 61; Salvini, 2012: 462-463). در برابر، دیدگاه‌هایی فروپاشی را حوالی ۶۴۰ پ.م. و ادغام تدریجی در امپراتوری ماد تا حدود ۵۸۵ پ.م. می‌دانند (Zimansky, 1995: 99; Kesecker, 2018: 31-32)؛ بنابراین نخستین تماس مستقیم امپراتوری هخامنشی با اورارتو - یا با آن چه از فرهنگ آن بر جای مانده بود- در عهد کوروش دوم و در سال ۵۴۷ پ.م. رخ داد؛ یعنی ۷۰ تا ۸۰ سال پس از ناپدیدشدن دودمان فرمانروایان وان (Dan, 2015: 10). سپس، در دوره داریوش یکم، شورش این منطقه سرکوب و به طور کامل در ساختار اداری شاهنشاهی هخامنشی ادغام شد. اهمیت این منطقه برای

هخامنشیان از طریق کتیبه‌ای که به دستور داریوش بر صخره‌وان ایجاد شد و بعدها توسط خشایارشا تکمیل گردید، به خوبی نمایان است. این کتیبه که در خارج از مرکز حکومت هخامنشی قرار دارد، نشان دهنده جایگاه ویژه این منطقه برای هخامنشیان است (Briant, 2002: 117-119; Kesecker, 2018, 31; Dan, 2023: 52).

وام‌گیری‌های زبانی

زبان اورارتویی^{۱۳} جزء زبان‌های پیوندی است و با زبان حوری هم خانواده است. این زبان شباهت‌هایی با زبان ایلامی دارد، اگرچه نسبت تبارشناختی مستقیمی میان اورارتویی و ایلامی ثابت نشده است (ملیکشویلی، ۱۳۸۹: ۱۳-۲۰). با دانش محدودی که از زبان اورارتویی در دست است، اطلاعات دقیقی درباره‌وام‌واژه‌های اورارتویی در زبان فارسی باستان در دسترس نیست؛ تنها می‌دانیم که کلمه «لولو»،^{۱۳} به معنای سرزمین بیگانه یا دشمن، اورارتویی است (ملیکشویلی، ۱۳۸۹: ۸۷؛ دیاکونوف، ۱۳۴۵: ۱۳۴).

بررسی‌ها، از جمله دیدگاه «سالوینی»^{۱۴}، نشان می‌دهد که تأثیر اورارتو بر هخامنشیان بیش‌تر در سطح سنت‌ها و قالب‌های کتیبه‌نویسی بوده است. این وام‌گیری‌ها را می‌توان در چهار دسته طبقه‌بندی کرد: القاب شاهانه، قالب‌های ثابت، ساختار متن کتیبه، و چینش متن (Salvini, 2012: 466).

از آشکارترین موارد وام‌گیری استفاده از رشته‌ای از القاب شاهانه است که در سنت «شاهان بزرگ» در باستان خاور نزدیک رایج بود. ریشه نهایی این القاب به بین‌النهرین بازمی‌گردد، اما تنها شاهان اورارتو و هخامنشی تمام مجموعه را - با اندک تفاوت‌ها - به کار برده‌اند. احتمال دارد، هرچند اثبات قطعی آن دشوار است، که مجموعه القاب اورارتویی نخست به وسیله شاهان ماد اقتباس شده و سپس در عهد کوروش بزرگ به وسیله شاهان پارس به کار رفته باشد؛ همان‌گونه که مقایسه این دو نمونه گویای این ارتباط است:

«آرگیشتی، شاه نیرومند، شاه همه سرزمین‌ها، شاه اورارتویان، شاه شاهان^{۱۵}...»^{۱۶}

«منم داریوش، شاه بزرگ، شاه شاهان، شاه پارس، شاه سرزمین‌ها»^{۱۷} (Yakubovich, 2020: 102-103).

شباهت‌های ساختاری در فرمول‌های کتیبه‌نویسی این فرضیه را تقویت می‌کند که هخامنشیان دبیرانی داشته‌اند که می‌توانستند متون اورارتویی را بخوانند، و نه این‌که نفوذ اورارتویی از رهگذر متون مادی فرضی صورت گرفته باشد (Kesecker, 2018: 31).

قالب‌های ثابت به‌کاررفته در کتیبه‌نویسی اورارتویی نیز توسط هخامنشیان اقتباس شده است. سالوینی به دو فرمول اصلی اشاره می‌کند: یکی این‌که در هر دو سنت، گفتار با قالب ثابت «X می‌گوید» شروع می‌شود؛ در اورارتویی «مینوا می‌گوید»^{۱۸} و در فارسی باستان «داریوش شاه می‌گوید» (Salvini, 2012: 466). هم‌چنین کتیبه‌های اورارتویی همواره با فرمول آغازین ušmašin همراه بودند که به معنای «به‌حمایت خالدی...» بود و شرط امکان انجام کار را بیان می‌کرد. سالوینی تأکید می‌کند که این واژه معمولاً به نادرست «قدرت» ترجمه می‌شد. او استدلال می‌کند که فرمول هخامنشی vašna Ahurāmāzdāha - که تاکنون عمدتاً «به‌خواست اهورامزدا» ترجمه شده - در واقع معادل دقیق «به‌حمایت اهورامزدا» است. این تفسیر با معادل‌های آن در متون سه‌زبان هخامنشی هم‌خوانی دارد: در نسخه اکدی ina šilli Ahuramazda و در نسخه ایلامی za-umin Auramazdana. هر دو به‌وضوح به معنای «به‌حمایت اهورامزدا» هستند. کشف حلقه‌های برنزی انزاف،^{۱۹} حاوی کتیبه اکدی ایشپوئینی^{۲۰} با عبارت šilli Ḫaldi (به‌حمایت خالدی)، زنجیره زبانی šillu (اکدی) = ušmaše (اورارتویی) = vašna (فارسی باستان) را تکمیل می‌کند. این یافته نشان می‌دهد که فرمول دعایی - شاهانه vašna Ahuramazdāha احتمالاً به‌طور مستقیم از سنت اورارتویی الگو گرفته شده است؛ فرمولی که در سالنامه‌های شاهی اورارتو فراوان به کار رفته، اما در سنت سالنامه‌نویسی آشوری همتای آشکاری ندارد (Yakubovich, 2020: 103; Salvini, 2012: 467-470).

از دیگر قالب‌های ثابت کتیبه‌های اورارتویی، اصطلاح «... پسر...» برای معرفی نسب شاه است که پادشاه خود را پسر شاه قبلی می‌خواند و بدین ترتیب نسب خود را با اتکا به پدرش، که شاه پیشین بود، بیان می‌کرد. هم‌چنین، اخبار مربوط به پیروزی‌های اورارتوها در جنگ معمولاً به صورت عملی که از جانب خدای خالدی

انجام شده، گزارش می‌شد. کارهایی که شاه اورارتویی انجام می‌داد، به فرمان خالدی بود و عبارت «من به فرمان خالدی ...» از اصطلاحات رایج بود (پیوتروفسکی، ۱۳۸۳: ۳۰۳؛ دارا، ۱۳۹۲: ۲۸).

یکی دیگر از ویژگی‌ها در حوزهٔ زبان و نوشتار، که احتمالاً بسیار پارسیان از اورارتوها وام گرفتند، ساختار متن کتیبه‌ها است. کاتبان، از دوران باستان، معمولاً از اصطلاحات خاص و الگوی ویژه‌ای در نوشتن پیروی می‌کردند. ساختار متون اورارتویی شامل سه بخش است: مقدمه، متن اصلی، و مؤخره. معمولاً در سطرهای آغازین، جملاتی در ستایش خدای خالدی، بزرگ‌ترین خدای اورارتوها و گاهی چند خدا، می‌آمد. در متن کتیبه‌ها موضوعاتی چون شرح پیروزی‌ها، گرفتن غنایم جنگی، ساختن کاخ‌ها و نیایشگاه‌ها، احداث نهرهای آبرسانی و باغ‌ها، و هم‌چنین مضامین فرهنگی و مذهبی بیان می‌شد. در پایان، قدرت شاه پیروز، دعای شاه و نفرین بر نابودکنندهٔ اثری که شاه ساخته یا کتیبه‌ای که نوشته است، آورده می‌شد (پیوتروفسکی، ۱۳۸۳: ۳۰۳، ۵۴، ۵۳؛ دارا، ۱۳۹۲: ۲۷-۲۸).

کتیبه‌های شاهی هخامنشی نیز بر الگویی نسبتاً ثابت و تکرارپذیر استوارند و غالباً به سه زبان فارسی باستان، ایلامی، و بابلی نوشته می‌شدند (Humbach, 2016). این الگو معمولاً چنین پیش می‌رود: نخست با ستایش اهورامزدا آغاز می‌شود. سپس شاه خود را با مجموعه‌ای از القاب معرفی می‌کند - از «شاه» تا «شاه بزرگ، شاه شاهان، شاه پارس...» - و پس از آن وابستگی خاندانی با یاد نام پدر و انتساب به خاندان هخامنشی و نیز «پارسی» و «آریایی» بودن می‌آید. در ادامه، یا فضایل و منش شاه ستوده می‌شود - راستی و پرهیز از ناراستی، پرهیز از ستم، و مهارت در سواری و تیراندازی - یا کارهای بنایی گزارش می‌شود: از بازبینی و نوسازی باروی شوش تا گزارش فنی پی‌کنی، ریگ‌ریزی، و نشاندن کاخ. فرجام کتیبه معمولاً با نیایشی برای نگاهبانی و برکت الهی همراه است؛ درخواست دورماندن از دشمن، قحطی و دروغ، و گاه اندرزی عام بدان افزوده می‌شود: «ای انسان، فرمان اهورامزدا بر تو ناخوش ننماید؛ از راه راست مگرد و سر به شورش برمدار» (Malbran-Labat, 2018: 472-474).

برای نمونه، لوح گلی شوش که از ساخت کاخ سخن می‌گوید، در بند یکم با «خدای بزرگ اهورامزدا است که این زمین را آفرید...» آغاز می‌شود و در بند دوم می‌آورد: «منم داریوش، شاه بزرگ، شاه شاهان... پسر ویشتاسپ هخامنشی». هم‌چنین، در کتیبهٔ فارسی باستان بر پایهٔ ستونی در شوش دربارهٔ برپایی کاخ تَچَر چنین آمده است: «منم داریوش، شاه بزرگ، شاه شاهان... پسر ویشتاسپ هخامنشی... داریوش شاه گوید: به حمایت اهورامزدا من کاخی باشکوه در شوش برافراشتم. باشد که اهورامزدا مرا و ... مال من و ... پدرم و کشورم را از گزند بیاید» (اونوالا، ۱۳۸۷: ۴۲۵-۴۲۶).

چینش متن بر سنگ در سنت اورارتویی بدین‌گونه است که نوشته در ستون‌های جداگانه تراشیده می‌شود و هر سطر با خطی افقی در پایین، از سطر بعدی جدا می‌گردد. همین منطق چینش در کتیبه‌های صخره‌کند هخامنشی نیز دیده می‌شود: بر صخرهٔ وان (کتیبهٔ خشایارشا) و در گنج‌نامه، متن به صورت ستون‌بندی شده تنظیم شده و زیر هر سطر، خط افقی جداکننده دیده می‌شود (Salvini, 2012: 464).

با وجود شباهت‌هایی میان کتیبه‌های اورارتویی و هخامنشی، تفاوت‌هایی نیز بین این دو سنت کتیبه‌نویسی مشاهده می‌شود. برای نمونه، اورارتوها علاوه بر خدای خالدی، به خدایان دیگری چون خدای طوفان و خورشید اشاره می‌کردند و به توصیف پیروزی‌های نظامی، اسیر کردن مردمان یک منطقه، ساخت وسازها، و قربانی‌های شاهان اورارتویی می‌پرداختند. کتیبه‌های اورارتویی معمولاً با نفرین‌هایی علیه تخریب‌کنندگان اثر به پایان می‌رسید، در حالی که کتیبه‌های هخامنشی عموماً با دعا برای کسی که اثر را حفظ کند، خاتمه می‌یافت. این تمایزها حاکی از آن است که هخامنشیان تقلید صرف از اورارتوها نکردند، بلکه تنها برخی تأثیرات را پذیرفته و در چارچوب سنت خود بازتعریف کرده‌اند (دارا، ۱۳۹۹: ۳۳).

وام‌گیری‌های معمارانه

بررسی میراث معماری هخامنشی نشان می‌دهد که پارسیان برخی از عناصر معمارانه را از سنت اورارتویی وام گرفته‌اند. «ارنست هرتسفلد»^{۲۱} از نخستین پژوهشگرانی است که این تأثیرپذیری را شناسایی کرد. این وام‌گیری‌ها ممکن است مستقیم یا غیرمستقیم از طریق شاهنشاهی ماد صورت گرفته باشد (Seidl, 1994: 107). شواهد این

وام‌گیری‌ها را می‌توان در عناصری چون ساخت صدف‌های سنگی، سنت کتیبه‌نویسی، مقابر صخره‌ای، و معبد برجی شکل مشاهده کرد. در ادامه، چگونگی وام‌گیری و تطبیق هر یک از این عناصر را به تفصیل بررسی خواهیم کرد.

- تخت یا صدف

یکی از عناصر شاخص معماری هخامنشی، ساخت صدف مصنوعی برای استقرار کاخ‌ها و معابد بود. این شیوه ساخت در فلات ایران تازگی داشت. «رومن گیرشمن»^{۲۲} در نسبت میان صدف سنگی هخامنشی و اورارتویی معتقد است که اگرچه در ایران پیش از تاریخ، خانه رئیس قبیله روی صدف ساخته می‌شد (سیلک) اما تراشیدن تخت سنگ‌های بزرگ در آن ایام معمول نبود. ساختن ساختمان با سنگ‌های تراشیده فقط در اورارتو معمول بود. هم‌چنین اگرچه در بین‌النهرین ساختمان روی تخت ساخته می‌شد، تخت یا سکوی ایرانی به تخت‌های اورارتو بیش از تخت‌های بین‌النهرین شباهت دارد. شیوه تراشیدن سنگ‌های دیواره‌های تخت «بادبر» بود. این شیوه تراشیدن سنگ از خصوصیات بناهای «هیتی»ها است. این تکنیک را اورارتوها از هیتی‌ها گرفتند و آن را به‌کمال رساندند و پارسی‌ها آن را از اورارتویی‌ها وام گرفتند (شکل ۱)، (گیرشمن، ۱۳۷۲: ۱۳۱ و ۲۲۲؛ کلایس، ۱۳۷۵: ۸۶-۸۷). کاربرد صدف‌های سنگی از ویژگی‌های برجسته معماری اورارتویی به‌شمار می‌رود (Dan, 2015: 46). این صدف‌ها افزون بر کارکردهای عملی از جمله افزایش سطح قابل ساخت، هموارسازی زمین‌های ناهموار و احتمالاً افزایش پایداری سازه در برابر زمین‌لرزه، بی‌گمان دارای ابعاد نمادین و اجتماعی نیز بوده‌اند. در معماری هخامنشی، این الگو وام گرفته شد، اما در بافت سیاسی و فرهنگی جدید، به احتمال بسیار بر جنبه‌های نمایشی و شکوهمندی آن تأکید بیشتر شد. ایجاد صدف‌های عظیم در تخت جمشید و دیگر بناهای هخامنشی را می‌توان بازتابی از خواست شاهان برای نمایش قدرت و عظمت از طریق برپایی بناهای باشکوه دانست (Stronach, 2001: 103)، هرچند باید در نظر داشت که تفسیر انگیزه‌های نمادین در غیاب متون تاریخی صریح، همواره با درجه‌ای از حدس و گمان همراه است و نمی‌توان نقش عوامل کاربردی و ساختاری را در این انتخاب نادیده گرفت.

شکل ۱: از راست به چپ: قلعه اربونی، اورارتو؛ گوشه جنوب غربی صدف تخت جمشید (Perrot, 2013: 408).

Fig. 1: From right to left: Urartu, the fortress of Erebuni; Persepolis, the south-west corner of the Terrace (Perrot, 2013: 408).

- سنت کتیبه‌نویسی

در این بخش، سنت کتیبه‌نویسی هخامنشی را نه از منظر زبانی که به‌مثابه پدیده‌ای معمارانه بررسی می‌کنیم. تمرکز بر دو گونه است: کتیبه‌های صخره‌ای و کتیبه‌های حک شده بر پایه‌ستون و نسبت هر یک با الگوهای اورارتویی.

کتیبه‌های صخره‌ای

سنت کتیبه‌های صخره‌ای هخامنشی، حاصلی تعامل با سنت‌های گوناگون بومی و هم‌جوار بود. اگرچه نمونه‌هایی از کتیبه‌نگاری صخره‌ای با نقش برجسته‌های پیکره‌نما توسط لولوبیان، ایلامیان، و آشوریان شناخته شده است (Canepa, 2015: 15)، اما به نظر می‌رسد سهم سنت اورارتویی در شکل‌دهی به این سنت هخامنشی نقشی تعیین‌کننده‌ای داشته است. از نظر زمانی، بخش عمدهٔ کتیبه‌های صخره‌ای هخامنشی به روزگار داریوش و پسرش خشایارشا تعلق دارد که هر دو در ناحیهٔ وان فعال بوده‌اند؛ جایی که فرمانروایان هخامنشی با ده‌ها کتیبهٔ صخره‌ای اورارتویی مواجه شدند. این مواجهه احتمالاً انگیزه‌ای برای اقتباس سنت نگارش بر سنگ یکپارچه بود. در سراسر دورهٔ هخامنشی، تنها پنج کتیبهٔ صخره‌ای شناسایی شده است: بیستون و نقش‌رستم از داریوش؛ کتیبهٔ وان که به فرمان داریوش آغاز شد و خشایارشا آن را به پایان رساند؛ و گنج‌نامه که لوح‌های داریوش و خشایارشا را در بر دارد. به جز نمونه‌ای متأخر که در پارسه به اردشیر دوم یا سوم نسبت داده می‌شود، هیچ نمونهٔ دیگری از کتیبه‌های صخره‌ای در این دودمان یافت نشده است؛ پس از خشایارشا این سنت کم‌فروغ شد (شکل ۲)، (Dan, 2023: 53-54).

الگوی مکان‌یابی این کتیبه‌ها نیز گویای این تأثیرپذیری است: هخامنشیان، همانند اورارتوها، صخره‌های بلند و عوارض طبیعی شاخص (مانند گنج‌نامه و بیستون) را برای حک کردن پیام خود برگزیدند (Canepa, 2015: 17). آرامگاه داریوش اول تنها نمونه در میان آرامگاه‌های نقش‌رستم و پارسه است که کتیبه‌ای با نام یک پادشاه بر خود دارد. این کتیبه به احتمال زیاد از کتیبهٔ میخی حک شده بر صخرهٔ وان، ورودی آرامگاه «آرگیشتی یکم»^{۲۳} (معروف به «آرامگاه خُرخر») الهام‌گرفته است؛ نمونه‌ای که هخامنشیان پس از فتح وان، در روزگار داریوش، با آن مواجه شدند (Dan, 2023: 53).

شکل ۲: به ترتیب از راست به چپ: طاقچهٔ صخره‌کند با کتیبهٔ مینوادر یازلی‌تاش،^{۲۴} (Salvini, 2012: CXVIII)، کتیبهٔ سه‌زبانۀ خشایارشا بر جبههٔ جنوبی صخرهٔ وان، (Ibid: CXIV)، نمای نزدیک بخشی از سالنامهٔ آرگیشتی یکم (Dan, 2023: 131).

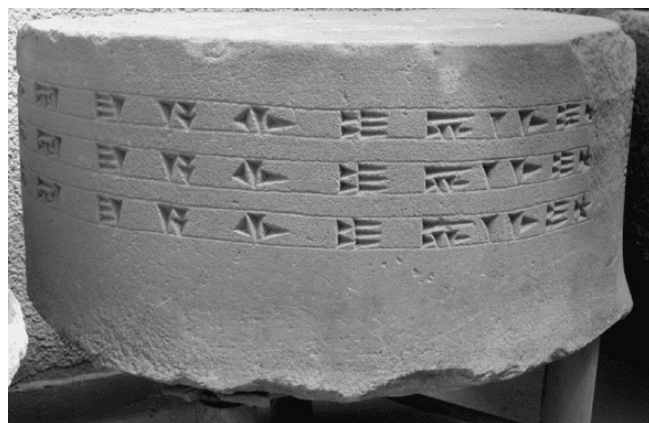
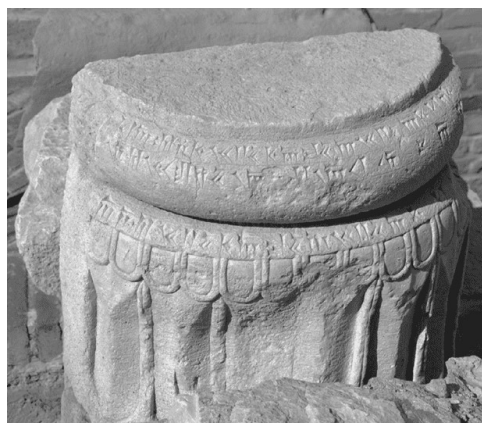
Fig. 2: From right to left: Rock-cut niche with the Minua inscription at Yazlıtaş (Salvini, 2012: CXVIII); The trilingual inscription of Xerxes on the southern face of the Van Rock (Ibid: CXIV); Close-up of a section of the Argishti I annals (Dan, 2023: 131).

کتیبه‌های پایه‌ستون

برخلاف سنت کتیبه‌های صخره‌ای، برای کتیبه‌نویسی بر پایه‌ستون‌ها در ایران پیشاهخامنشی پیشینهٔ بومی وجود ندارد؛ امری که تا حدّ زیادی باید به این نکته نسبت داده شود که ستون‌ها غالباً چوبی بودند و مستقیماً در کف نشانده می‌شدند یا پایه‌شان را با آجر و گل می‌پوشاندند. تنها پایه‌ستون‌های سنگی واقعی در محوطه‌های پیشاهخامنشی، از شمال غرب ایران به‌ویژه از حوزهٔ اورارتو، یافت شده‌اند. نکتهٔ قابل تأمل دیگر، نبود کتیبه بر پایه‌ستون در سنت آشوری است. با وجود وامداری‌های بسیار اورارتو به هنر و فرهنگ آشور، نوشتن بر پایه‌ستون، در وضعیت کنونی پژوهش‌های باستان‌شناختی، نوآوری خاص اورارتویی به‌شمار می‌رود (Dan, 2023: 93,98). کتیبه‌های اورارتویی بر پایه‌ستون‌ها عموماً بسیار کوتاه و همگی به زبان اورارتویی نوشته شده‌اند. چنین نوشتار در این کتیبه‌ها یک‌سطری یا تکراری است؛ یک متن گاه در دو یا سه سطر تکرار می‌شود (شکل ۳). محتوای این کتیبه‌ها گاه با عبارت‌های کوتاهی خطاب به خدای خالدی آغاز می‌شود و سپس نام شاه همراه

با نام پدر او می‌آید؛ در برخی موارد تنها نام شاه و پدرش، بدون اهدایی به خدا، ذکر شده است. در ادامه، از بنایی که پایه ستون جزئی از آن بوده یاد می‌شود. از نظر جای‌گذاری، سنگ‌تراشان اورارتویی همواره کتیبه را بر بدنه استوانه‌ای پایه می‌نگاشتند و تنوع چشم‌گیری در این قاعده دیده نمی‌شود. متن کتیبه‌ها با خطوط افقی قاب‌بند در بالا و پایین سطرها چارچوب‌بندی می‌شد (Ibid: 98-99).

این سنت اورارتویی بعدها توسط هخامنشیان، اما با تغییرات قابل توجهی، اقتباس شد. چندین پایه ستون کتیبه‌دار از معماری هخامنشی، عمدتاً در تخت جمشید، شوش، و هگمتانه شناسایی شده‌اند (شکل ۳). از نظر محتوا و طول، کتیبه‌های هخامنشی - که معمولاً دو یا سه‌زبان هستند - از تنوع چشم‌گیری برخوردارند. در برخی موارد، تنها نام پادشاه، نسب‌نامه شاه و عناوین رسمی معمول آورده شده است و گاهی پس از آن، موضوعاتی چون اهدای نذورات به ایزدان، بنیادگذاری کاخ‌ها، و ساخت یا مرمت بناها ذکر شده‌اند. از نظر جایگاه قرارگیری متن بر پایه ستون نیز گونه‌گونی چشم‌گیری دیده می‌شود؛ کتیبه‌ها گاه بر سطح فوقانی یا کناره پایه ستون، بر حلقه گرد پایه ستون یا بر بخش فوقانی پایه‌های زنگوله‌ای شکل نوشته شده‌اند (Ibid: 97).

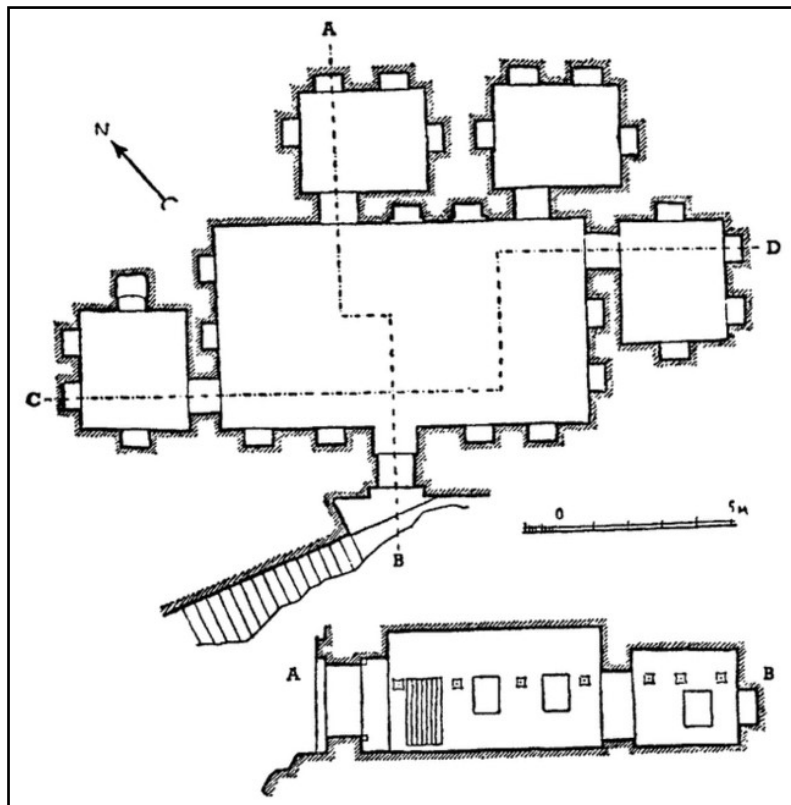
شکل ۳: پایه ستون کتیبه‌دار، از راست به چپ: اورارتو؛ شوش (Dan, 2015: 103, 105).
Fig. 3: Inscribed column bases, from right to left: Urartu; Susa (Dan, 2023: 103, 105).

- مقابر صخره‌ای

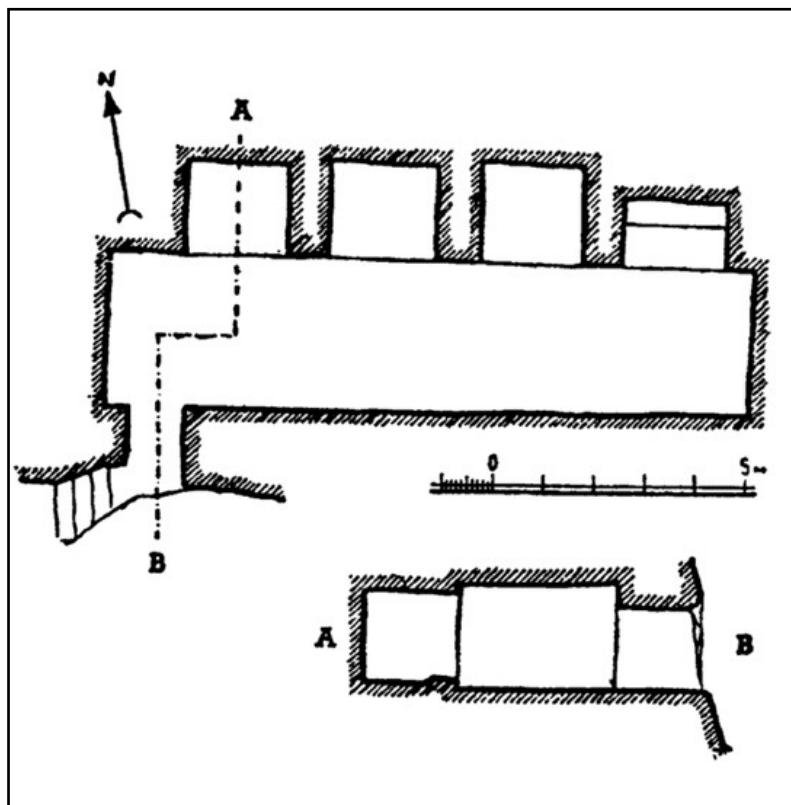
آرامگاه‌های صخره‌ای اورارتو از نظر ابعاد و ویژگی‌های معماری بسیار متفاوت هستند. در این میان، دخمه‌های تراشیده شده در صخره‌های نزدیک وان، معروف به غارهای «خورخور» - «خورخور بزرگ» و «خورخور کوچک» - از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند (کلیس، ۱۳۷۵: ۱۰۴؛ پیوتروفسکی، ۱۳۸۳: ۲۹۰). درگاه «خورخور بزرگ» با سالنامه آرگیشتی یکم قاب‌بندی شده و شامل تالار اصلی به ابعاد ۶ × ۱۰/۵۰ متر با چهار اتاق جانبی است (شکل ۴). غار کوچک خورخور که در زیر غار بزرگ قرار دارد، تالاری به ابعاد ۳/۹۰ × ۱۲/۶۸ متر دارد (شکل ۵)، (پیوتروفسکی، ۱۳۸۳: ۲۹۲ و ۲۹۷).

«پیوتروفسکی»^{۲۵} در سال ۱۹۴۴ م. وجود نوعی همانندی کلی میان آرامگاه‌های صخره‌ای اورارتویی و نمونه‌های واقع در حوزه ایران را مطرح کرد. «هووانیسیان»^{۲۶} احتمالاً نخستین کسی بود که همانندی چشم‌گیر نقشه «غار خورخور کوچک» در صخره وان با مقبره داریوش را برجسته کرد و این فرضیه را مطرح نمود که این اثر می‌تواند ساخته‌ای هخامنشی باشد. «کالمایر»^{۲۷} (۱۹۷۵) نیز این دیدگاه را پی‌گیری کرد و «خورخور کوچک» را الگوی مستقیم آرامگاه داریوش در نقش‌رستم دانست (شکل ۶)، (Seidl, 1994: 115).

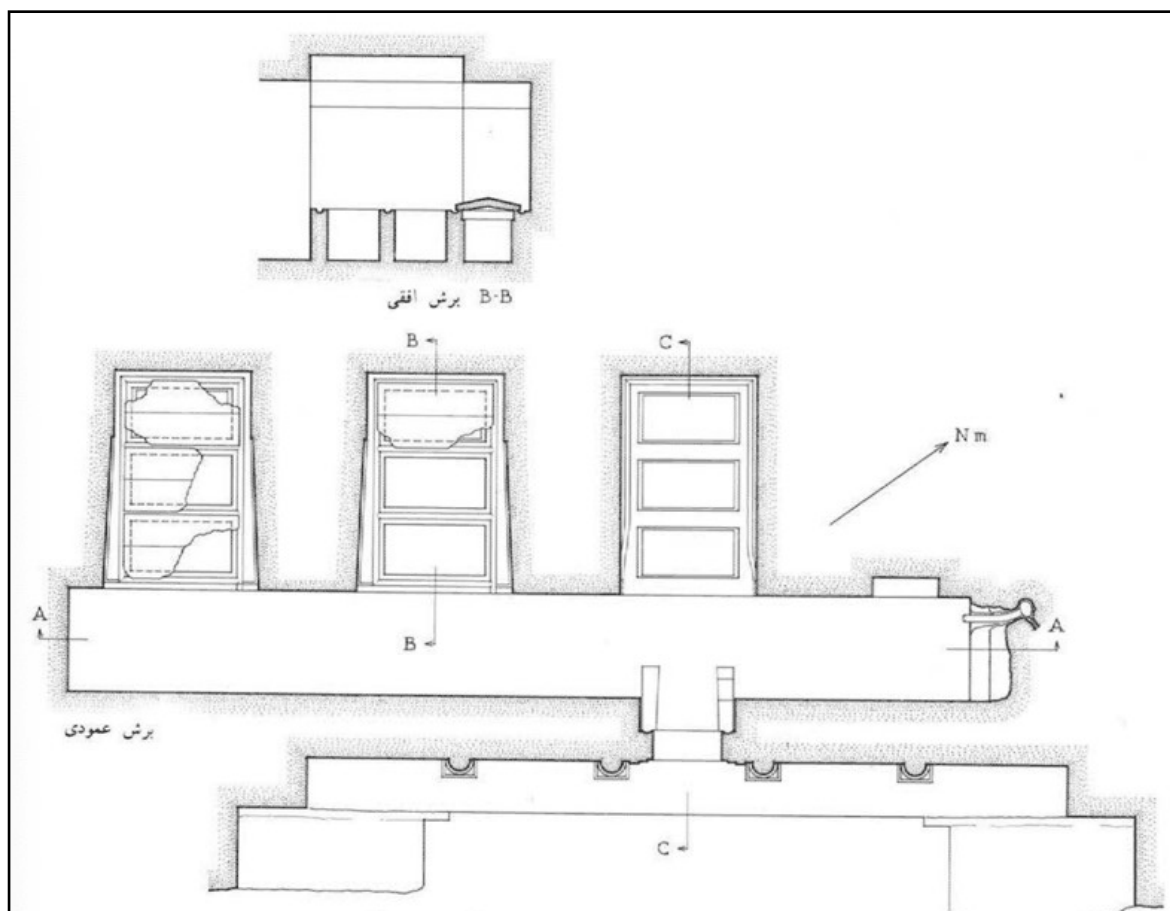
با این حال، پژوهش‌های جدیدتر این خوانش را به طور جدی بازبینی کرده‌اند. بر پایه تحلیل‌های دقیق‌تر معماری - از جمله طرح فضایی، نسبت درگاه به فضای داخلی و حضور چهار طاقچه که طاقچه شرقی ناتمام است یا ریختی دیگر دارد - این فضا باید ساختی هخامنشی داشته باشد و مشخص‌تر، الگوبرداری‌ای از آرامگاه داریوش یکم در نقش‌رستم باشد^{۲۸} (Dan, 2023: 48-49). «زایدل» (۱۹۹۴) با اشاره به موقعیت فروتنانه غار «خورخور

شکل ۴: پلان و برش آرامگاه صخره‌ای «خورخور بزرگ» (پیوتروفسکی، ۱۳۸۳: ۲۹۱).
 Fig. 4: Plan and Section of “great Horhor” Rock-Cut Tomb (Pivtorovski, 2004: 291).

شکل ۵: پلان و برش آرامگاه صخره‌ای «خورخور کوچک» (پیوتروفسکی، ۱۳۸۳: ۲۹۲).
 Fig. 5: Plan and section of “little Horhor” Rock-Cut Tomb (Piotrovsky, 2004: 292).

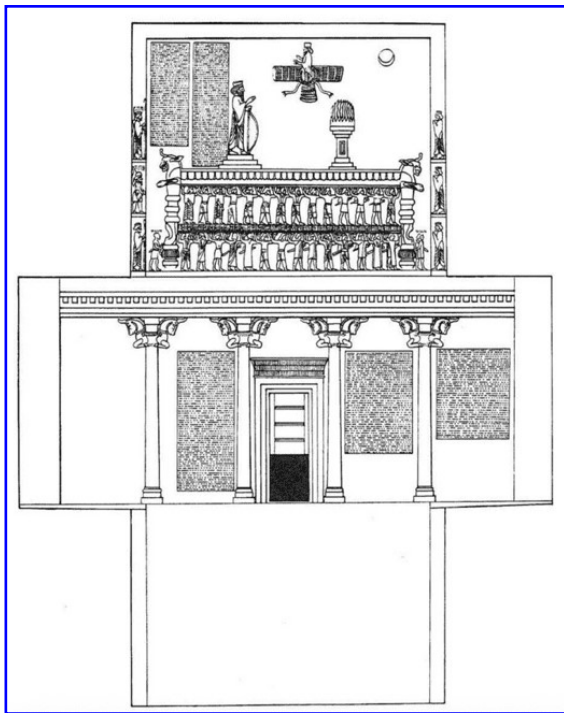
شکل ۶: نقشه آرامگاه داریوش اول، نقش رستم (شاپور شهبازی، ۱۳۵۷، ۶۲).

Fig. 6: Plan of Darius I's Rock-Cut Tomb, Naqsh-e Rostam (Shapur Shahbazi, 1978: 62).

کوچک» در زیر غار بزرگ تر منسوب به آرگیشتی، ساخت آن را به دست داریوش نامحتمل می داند (Seidl, 1994). امروزه عموماً بر این باورند که «خورخور کوچک»، همراه با کتیبه سه زبانه خشایارشا، از معدود شواهد آشکار حضور هخامنشیان بر صخره وان است (Dan, 2015: 35).

روبرتو دان (۲۰۲۳) با ارائه تحلیلی دقیق تر، فرضیه ای میانه را پیشنهاد می کند. به باور او، این آرامگاه نه به سفارش شاه هخامنشی - بر خلاف کتیبه صخره ای که به دست داریوش آغاز شد و به دست خشایارشا به پایان رسید - بلکه به احتمال آرامگاه ساتراپ هخامنشی است که از «وان» بر ساتراپی آرمینا فرمان می راند. این آرامگاه می تواند کم و بیش هم زمان با آرامگاه داریوش یا اندکی پس از آن ساخته شده باشد، و احتمالاً کار ساتراپی باشد که خود داریوش برگزیده بود. وجود این اثر، همراه با کتیبه سه زبانه خشایارشا در همان منطقه، گواه روشنی بر اهمیت پیوسته صخره وان به عنوان مرکز اداری یک ساتراپ در دوران هخامنشی است (Dan, 2015: 50). این نتیجه محتمل می نماید؛ زیرا هیچ یک از آرامگاه های اورارتویی که با قطعیت تاریخ گذاری شده اند، شبیه «خورخور کوچک» نیستند. این حجره ها اصولاً نمای تزئین شده ندارند؛ و این، در تضاد آشکار با آرامگاه های صخره ای عصر هخامنشی است. شکل صلیبی نمای آرامگاه و نیز سازماندهی حجره تدفین را باید نوآوری های روزگار داریوش یکم دانست (شکل ۷)، (Dan, 2015: 35; Dan, 2023: 46; Seidl, 1994: 115).

«وان»، «بیستون» و «نقش رستم» از نظر ویژگی های زمین ساختی همانندی های چشم گیری دارند: پرتگاه های عظیم آهکی و دیواره های عمودی. شاهان هخامنشی در دل قلمروشان، در فارس و کرمانشاه، پرتگاه های آهکی ای را برگزیدند که یادآور «صخره وان» - جایگاه آرامگاه های شاهان اورارتو - بود، و در «نقش رستم» و «بیستون» بازتفسیرهایی باشکوه تر و عظیم تر از آن پدید آوردند (شکل ۸)، (Dan, 2023: 54).

شکل ۷: از راست به چپ: ورودی دو دخمهٔ صخره‌کند در وان: بالایی از دورهٔ اورارتویی (آرامگاه آرگیشتی یکم) و پایینی از دورهٔ هخامنشی (احتمالاً آرامگاه یک ساتراپ)، (Dan, 2023: 54)، نمای مقبرهٔ داریوش اول در نقش‌رستم (Nagel, 2010: 142).

Fig. 7: From right to left: The entrances of two rock-cut tombs at Van— the upper belonging to the Urartian period (the tomb of Argishti I) and the lower to the Achaemenid period (probably the tomb of a satrap) (Dan, 2023: 54); view of the tomb of Darius I at Naqsh-e Rostam (Nagel, 2010: 142).

شکل ۸: از راست به چپ: دیوارهٔ جنوبی صخرهٔ وان، نمای کوه بیستون از سوی جنوب شرق (Dan, 2023, 66).

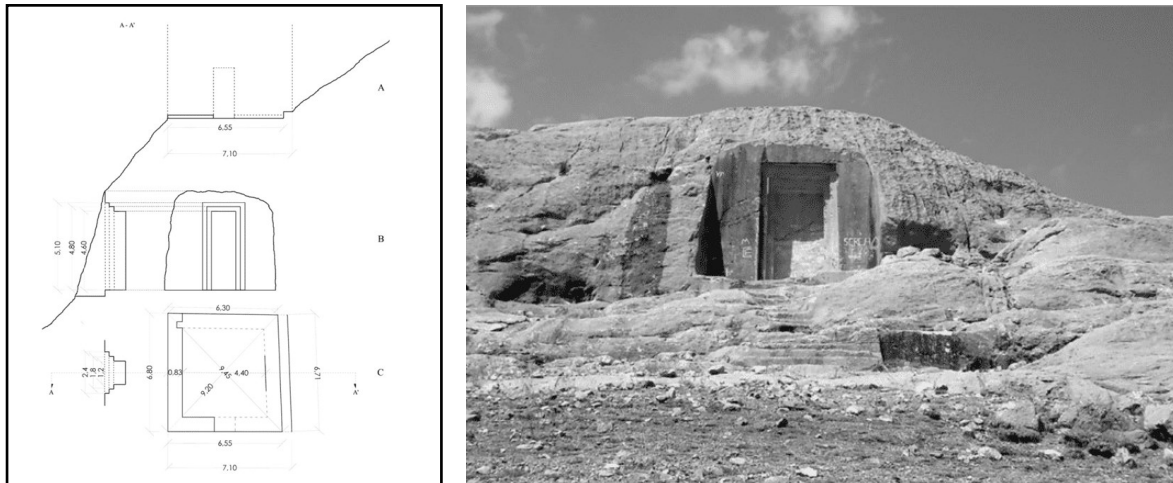
Fig. 8: From right to left: The southern face of Van Rock; a view of Mount Bisotun from the southeast (Dan, 2023: 66).

- معبد برجی شکل

معبد برجی شکل یکی از شاخص‌ترین گونه‌های معماری اورارتویی است و تنها همتای شناخته‌شدهٔ آن را در دورهٔ هخامنشی می‌بینیم. هرچند «اوسیشکین»^{۲۹} منشأ این الگورا در سنت‌های جنوب و غرب اورارتو می‌داند (Ussishkin, 1994: 145)، پژوهش‌های تازه نشان می‌دهد که تعریف ویژگی‌های اصلی ریخت‌شناختی آن عمدتاً در چارچوبی درونی و بومی شکل گرفته است (Dan, 2023, 67).

خاستگاه این الگوی معماری را می‌توان در «دروازه‌های خالدی» جست‌وجو کرد (Ibid: 68). این طاقچه‌های صخره‌ای، با کارکرد آیینی، به مثابهٔ «آستانهٔ نمادین خانهٔ خدا» تصور می‌شدند و «کوه» به عنوان جایگاه خدا

تلقى می‌گشت. این طاقچه‌ها معمولاً کتیبه‌ای با محتوای مذهبی و قاب سه‌لبه تزئینی دارند و در برخی نمونه‌ها ارتفاع‌شان به بیش از پنج متر می‌رسد (پیوتروفسکی، ۱۳۸۳: ۲۹۰ و ۳۱۰). در کتیبه «آشوتاکرت»^{۳۰} همراه با گزارش ساخت «در خالدی» برای نخستین بار از پرستشگاهی با نام اورارتویی «سوسی»^{۳۱} نام برده شده است. سالوینی با تحلیلی فیلولوژیک، «سوسی» را هم‌ارز واژه‌اکدی «ایسیتو»^{۳۲} به معنای «برج» می‌داند؛ این اشاره کهن‌ترین نشانه پیدایش معابد برجی محسوب می‌شود و نشانه باستان‌شناختی آن همان صفت صخره‌گند کوچک (حدود ۷×۷ متر) در بالادست درگاه است که به عنوان بنیاد کهن‌ترین برج‌معبد شناخته شده تفسیر شده است (شکل ۹) (Dan, 2023: 69; Salvini, 2012: 464).

شکل ۹: از راست به چپ: دروازه «خالدی» در آشوتاکرت، شرق ترکیه؛ پلان، نما، و برش از «دروازه خالدی» و سکوی معبد در آشوتاکرت (Dan, 2023: 84-8).

Fig. 9: From right to left: The “Haldi Gate” at Ashotkert, eastern Turkey; plan, elevation, and section of the “Haldi Gate” and the temple platform at Ashotkert (Dan, 2023: 84–85).

الگوی کلی معابد برجی شکل از ویژگی‌های مشخصی پیروی می‌کند. معبد همواره دارای یک ورودی فرورفته‌ای است که در برخی موارد با دو کتیبه متقارن تزئین شده و به تالار اصلی منتهی می‌شود. این فضا محل استقرار عناصر آیینی هم چون «محراب‌ها» و احتمالاً «تندیس‌ها» است. از ویژگی‌های شاخص ریخت‌شناسی این معابد، وجود چهار پشت‌بند گوشه است که به عنصری کلیدی در شکل‌گیری الگویی متمایز در معماری اورارتو تبدیل شد و تأثیر آن در معماری کاخ‌ها و سازه‌های نظامی اورارتویی مشهود است (Dan, 2023: 71).

از نظر ساختاری، این معابد - به استثنای نمونه «کارمیر-بلور»^{۳۳} که به طور کامل از خشت ساخته شده است - عموماً دارای پی سنگی چندرَجی (معمولاً دو یا سه رج) و دیوارهای خشتی بودند (Salvini, 2012: 464; Dan, 2023: 72). اگرچه اطلاعات دقیقی از نمای بیرونی این بناها در دست نیست، اما به احتمال زیاد دارای روزن‌های کور خشتی بوده‌اند. یکی از عناصر نمادین این بناها، پیکان مفرغی با دسته‌ای احتمالاً چوبی بود که در مرکز و بالاترین نقطه بام نصب می‌شد و به عنوان سلاح نمادین ایزد خالدی شناخته می‌شد (Dan, 2023: 73).

«تیراتسیان»^{۳۴} (۱۹۶۴) و «استروناخ» (۱۹۶۷) بر پایه همانندی نقشه و تناسبات بلند، منشأ «برج‌های هخامنشی» را در الگوی برج-معبد اورارتویی دانسته‌اند (Stronach, 1967: 285; Dan, 2023: 70). این پیشنهاد را سپس زایدل بسط داد (Salvini, 2012: 464). بر پایه گاه‌نگاری مبتنی بر شیوه سنگ‌تراشی، «زندان سلیمان» به روزگار کوروش دوم و «کعبه زردشت» به دوره داریوش یکم تعلق دارد. بر این اساس می‌توان پذیرفت که روند درونی‌سازی عناصر فرهنگی اورارتویی در معماری هخامنشی با کوروش آغاز شد. داریوش سپس نه تنها همان الگو را با اندک دگرگونی در نقش‌رستم بازساخت، بلکه آن را در چشم‌اندازی کاملاً نو و عمیقاً متفاوت از آن چه کوروش در پاسارگاد برگزیده بود، نشان داد. در واقع، برج پاسارگاد در میان دشت و بی‌ارتباط با عوارض طبیعی برجسته برپا شده

بود - هرچند گرداگرد آن بناهایی دیگر بود - اما برج نقش‌رستم درست روبه‌روی صخرهٔ عظیم آهکی برپا شد که اندکی بعد آرامگاه خود داریوش و چند جانشینش را در خود جای داد (Dan, 2023: 82).

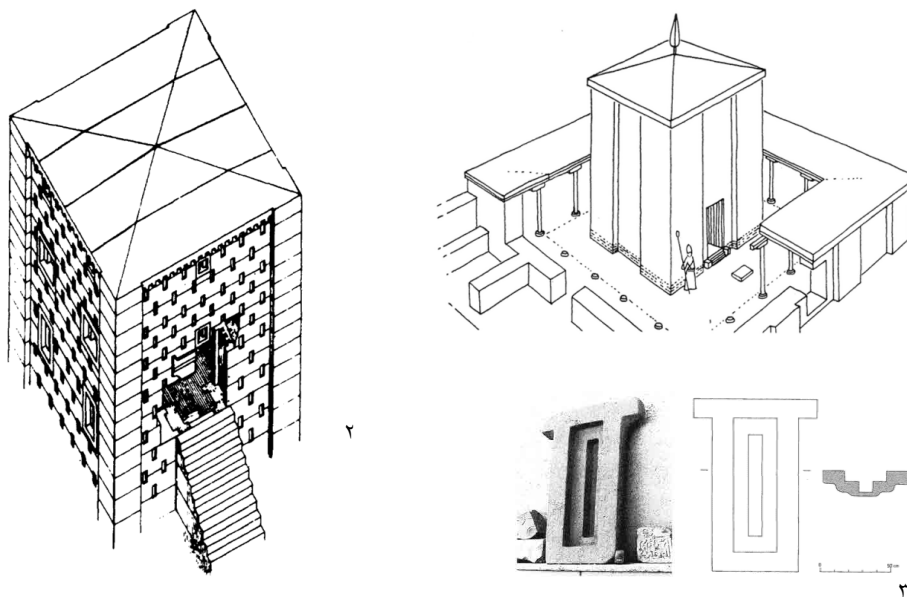
از شباهت‌های آشکار میان برج-معبد های اورارتویی و برج‌های هخامنشی می‌توان به این موارد اشاره کرد: نقشهٔ کمابیش مربع با «پشت‌بندهای گوشه»، تناسبات بلند، به‌کارگیری «پنجره‌های کور» (در هخامنشی از سنگ تیره؛ در اورارتو به‌احتمال خشتی و از این رو ناپایدار)،^{۳۵} و «قرنیزهای دندان‌های» (شکل ۱۰ و ۱۱)، (Stronach, 1967: 284,285).

شکل ۱۰: بازسازی پلان معابد برجی شکل اورارتویی و هخامنشی؛ به ترتیب از چپ: آلتین‌تپه، توپراکل^{۳۶}، کایالی‌دره^{۳۷}، پاسارگاد، نقش‌رستم (Stronach, 1967: 279).

Fig. 10: Reconstruction of the plans of Urartian and Achaemenid tower-shaped temples; from left to right: Altın Tepe, Toprakkale, Kayalidere, Pasargadae, and Naqsh-e Rostam (Stronach, 1967: 279).

ابعاد برج هخامنشی تقریباً «یک‌چهارم» اندازهٔ بزرگ‌ترین معبد های اورارتویی است. ولی با کهن‌ترین برج-معبد اورارتویی - حدود ۶,۸۰×۷,۱۰ متر - نزدیک است. در اورارتو اندازهٔ اضلاع برج-معبد ها میان ۱۰ تا ۱۵ متر متغیر است (Dan, 2023: 70). این تفاوت مقیاس بیش از هر چیز به فن ساخت و کیفیت سنگ چینی بازمی‌گردد. در اورارتو، دیوارهای دوپوستهٔ ستبر برای تحمل بنا ضروری بود؛ اما در هخامنشی، بنای تمام‌سنگ با سنگ چینی دقیق نیازمند آن ضخامت نبود (Dan, 2023: 77-78).

شکل ۱۱: ۱. بازسازی برج-معبد اورارتویی، (کلیس، ۱۳۷۵: ۱۰۱)، ۲. کعبهٔ زرتشت، (Stronach, 1967: 279)، ۳. پنجرهٔ کور در موزهٔ وان (Seidl, 1994: 111).

Fig. 11: 1. Reconstruction of an Urartian tower-temple (Kleiss, 1996: 100); 2. Ka'ba-ye Zartosht (Stronach, 1967: 279); 3. Blind window at the Van Museum (Seidl, 1994: 111).

در معبد‌های اورارتویی نشانی از تزئین نما با فرورفتگی‌های مستطیل شکل - آن‌گونه که در «زندانی سلیمان» و «کعبه زردشت» دیده می‌شود - یافت نشده است. ارتفاع این بناها - با وجود تفاوت در ابعادشان - احتمالاً یکسان بوده است^{۳۸} (Dan, 2023: 79). اگرچه هر دو نوع بنا «پشت‌بندهای گوشه» داشتند، اما کارکرد این عنصر احتمالاً در آن‌ها متفاوت بوده است: در اورارتو، این عنصر بی‌گمان کارکردی ساختاری داشت، اما در برج‌های هخامنشی بیشتر نقشی زیباشناختی ایفا می‌کرد. هر دو تنها یک «درگاه ورودی» داشتند: با این تفاوت که در معبد اورارتویی هم‌تراز کف بود، اما در برج هخامنشی از طریق پله‌کان سنگی قابل دسترسی بود. به احتمال زیاد، این تفاوت نه تنها به دلایل ساختاری، بلکه مهم‌تر از آن به دلایل آیینی بوده است (Stronach, 1967: 28; Dan, 2023: 78). در هر دو نمونه، «درگاه ورودی» پیوندهایی نمادین با سایر بناها دارد: در اورارتو، این درگاه به صورت نمادین «در ایزد خالدي» را بازمی‌نماید، و در برج‌های هخامنشی شباهتی نزدیک به «در آرامگاه کوروش» در پاسارگاد دارد (Dan, 2023: 78). اگرچه درباره کارکرد نیایشی برج‌های اورارتویی کمابیش اتفاق نظر هست، ماهیت کارکردی برج‌های هخامنشی و نسبت آن‌ها با مجموعه پیرامونی هم‌چنان محل بحث است (فیروزمندي، ۱۳۷۶: ۱۳۵؛ Dan, 2023: 81).

ماد

مادها و سرزمین ماد در کتیبه‌های داریوش به عنوان یکی از دو قوم و منطقه برجسته پس از پارس معرفی شده‌اند. جایگاه ممتاز مادها در نقش برجسته‌های هخامنشی نیز به وضوح نمایان است؛ در این آثار، مادها در حضور پارسیان بلافاصله پس از آن‌ها، و در غیاب پارسیان در جایگاه نخست به تصویر کشیده شده‌اند (Roaf, 2010: 24; Roaf, 1983: 131). کتیبه داریوش اول در بیستون نشان می‌دهد که ساختار جامعه ماد تشابه بسیاری با ساختار جامعه پارس داشته است. تردیدی نیست که نه تنها سازمان دولتی، بلکه ساختار اجتماعی پارس نیز تحت نفوذ و تأثیر شدید نظام‌های مادی بوده است (دیاکونوف، ۱۳۴۵: ۳۹۸). این جایگاه ویژه و تشابهات ساختاری، از نقش بی‌بدیل مادها به عنوان پایه‌گذار نخستین دولت متمرکز ایرانی و انتقال‌دهنده سنت‌های حکومت‌داری به هخامنشیان حکایت می‌کند.

وام‌گیری زبانی از مادها

زبان مادی زبان قوم ماد بوده است که در قرن هفتم پیش از میلاد نخستین شاهنشاهی ایران را در ناحیه غرب ایران و اطراف شهر هگمتانه بنیان نهادند (ابوالقاسمی، ۱۳۸۲: ۱۷). از این زبان نوشته‌ای در دست نیست و تنها می‌توان آثار آن را به صورت غیرمستقیم شناسایی کرد (ناتل خانلری، ۱۳۴۷: ۶۴). برخلاف اورارتو، که هیچ اثر زبانی مستقیمی از آن در فارسی باستان دیده نمی‌شود، تمدن ماد تأثیر زبانی و فرهنگی قابل توجهی بر هخامنشیان گذاشته است. هرچند اطلاعات کنونی ما از زبان مادی، به دلیل نبود مدارک مستقیم، بسیار محدود است و از دستور این زبان هیچ آگاهی‌ای در دست نیست، اما شواهد غیرمستقیم به وضوح نشان می‌دهند که این زبان از طریق وام‌واژه‌ها و به‌ویژه اصطلاحات حکومتی به فارسی باستان راه یافته است (دیاکونوف، ۱۳۴۵: ۸۹). مادها نخستین قدرت ایرانی بودند که یک شاهنشاهی را تجربه کردند، و طبیعی است که پارسیان بسیاری از عناصر زبانی مربوط به حکمرانی را از آنان وام گرفته باشند (اشمیت، ۱۳۸۲: ۱۵۴).

یکی از آشکارترین جلوه‌های این تأثیرپذیری را در مجموعه‌ای از واژگان فارسی باستان می‌بینیم که از قوانین آوایی این زبان پیروی نمی‌کنند و از این رو، توسط پژوهش‌گران به عنوان وام‌واژه از زبان مادی شناسایی شده‌اند: واژه‌های spaka (سگ)، aspa (اسب)، vispa (همه)، vispa-zana (دارای همه نژادها)، zana (نژاد)، suxra (درخشان، روشن، سرخ)، čišra (چهر، تبار، اخلاف)، - xšaθra (شهریاری، قدرت)، farnah (فر)، vazarka (بزرگ) (اشمیت، ۱۳۸۲، ۱۵۶-۱۵۷؛ دیاکونوف، ۱۳۴۵، ۸۸).

اما برجسته‌ترین نمونه‌های وام‌گیری زبانی در عناوین رسمی پادشاهان هخامنشی دیده می‌شود. داریوش در کتیبه بیستون، خود را با چهار لقب معرفی می‌کند: شاه بزرگ (xsāyaθiya vazrka)، شاه شاهان (xsāyaθiya) xsāyaθiyānām، شاه پارس (xsāyaθiya Pārsaiy)، شاه سرزمین‌ها (xsāyaθiya dahyūnām). هسته همه این

عنوان‌ها، واژه ایرانی غربی *xšāyaθiya* (شاه) است؛ واژه‌ای که جای‌گزین عنوان باستانی هندواروپایی پادشاه، *rēg'-s* شده است. «یان‌گوند»^{۳۹} این فرض را مطرح می‌کند که این واژه بار معنایی اجتماعی-دینی‌ای داشت که با مفهوم ایرانی پادشاهی سازگار نبود. هرچند شواهد آوایی برای اثبات ریشه مادی *xšāyaθiya* قطعی نیست، اما احتمال قوی وجود دارد که این واژه یا ساختار آن از ماد وارد فارسی باستان شده باشد، چرا که پیش از مادها هیچ پادشاهی تحت فرمان ایرانیان وجود نداشت (Schmitt, 1972: 386).

در لقب *xšāyaθiya vazarka* (شاه بزرگ)، صفت *vazarka* از نظر صورت آوایی، واژه‌ای وام‌گرفته از زبان مادی محسوب می‌شود و ریشه این لقب به میان‌رودان بازمی‌گردد. در واقع، از هزاره دوم پیش از میلاد، عنوان هم‌معنی *šarru rabû* (شاه بزرگ) در بابل، آشور، میتانی و هیتی‌ها رایج بوده است. احتمالاً مادها این عنوان را از طریق تماس با اورارتویی‌ها آموخته‌اند، چرا که پادشاهان اورارتو از سده نهم پیش از میلاد، همین عنوان را برای خود به‌کار می‌بردند. به همین قیاس لقب *xšāyaθiya xšāyaθiyānām* (شاه شاهان) نیز ریشه‌ای باستانی در میان‌رودان دارد؛ چرا که از سده سیزدهم پیش از میلاد پادشاهان آشوری خود را به همین شکل *šar šarrāni* (شاه شاهان) می‌خواندند. هم‌چنین لقب *xšāyaθiya dahyūnām* (شاه سرزمین‌ها) نیز در کتیبه‌های شاهانه اکدی همتایانی انگشت‌شمار دارد، و احتمالاً پارس‌ها این لقب‌ها را با واسطه مادها، از اورارتو وام‌گرفته باشند (Schmitt, 1972, 386-389).

در الگوهای صرفی-نحوی عناوین «شاه شاهان» و «شاه سرزمین‌ها» ساختی دیده می‌شود که با الگوی رایج اسمی در زبان فارسی باستان ناهم‌خوان است: اول «اسم هسته» (= شاه) می‌آید و «وابسته اضافی» پس آن قرار می‌گیرد. در فارسی باستان معمول بسیاری از گروه‌های اسمی این‌گونه بود که بین هسته و وابسته یک «رابط» بیاید (*-haya/-taya*؛ نیل همان «) اضافه امروز)، اما در این عناوین شاهانه هیچ رابطی نمی‌آید. یک توضیح ممکن برای این ناهماهنگی آن است که خاستگاه مستقیم این ساختار مادی بوده است. اما این دیدگاه با توجه به ناشناخته بودن نحو زبان مادی بیش از حد خوش‌بینانه است. قراین نشان می‌دهد که این عناوین حاصل‌گرفته برداری از یک الگوی دیرینه میان‌رودانی‌اند: صورت‌های «شاه بزرگ/شاه شاهان» (اکدی: *šarru rabû / šar šarrāni*) نخست در سنت اورارتویی تثبیت شده و سپس از طریق مادها به هخامنشی راه یافته است (Yakubovich, 2020, 103; Schmitt, 1972, 387).

وام‌گیری معماریانه از مادها

با وجود محدودیت باستان‌شناختی درباره هنر مادی، نقش آن در تکوین هنر و معماری هخامنشی را نمی‌توان نادیده گرفت (گیرشمن، ۱۳۷۲: ۲۳۷). هرچند معماری هخامنشی از نظر سازمان‌دهی فضایی، مقیاس، و ساخت‌مایه با ساختارهای محلی ماد تفاوت‌های بنیادین دارد، شباهت‌های قابل‌توجهی نیز دیده می‌شود (Roaf, 2010: 248, 252) بر همین اساس، در ادامه تالار ستون‌دار و برخی عناصر تزئینی را بررسی می‌کنیم.

- تالار ستون‌دار

«ولفرام کلایس»^{۴۰} یکی از نخستین پژوهش‌گرانی بود که کوشید تحول درزمانی تالارهای ستون‌دار را روشن کند؛ او تالارهای ستون‌دار هیتی‌ها در نیمه دوم هزاره دوم پیش از میلاد را به‌عنوان الگویی برای تالارهای ستون‌دار اورارتویی پیشنهاد کرد که این تالارها در دوره اورارتوها و مادها تکامل یافتند و به معماری هخامنشی رسیدند (کلایس، ۱۳۷۵: ۹۸-۹۹).

در این چارچوب، نخستین تلاش برای هم‌سانی تالارهای ستون‌دار اورارتویی با «آپادانای» هخامنشی را هووانیسیان در سال ۱۹۶۰ م. انجام داد. براساس دیدگاه او، پس از فتح اورارتو در سده ششم پ.م.، پارس‌ها با بازسازی دژ «اربونی»^{۴۱} و گسترش ایوان معبد خدای خالدی، تالار بزرگ سی‌ستونی ساختند (Hovhannisyan, 1973: 59, 61). اما مطالعات باستان‌شناسی اخیر این فرضیه را زیر سؤال برده است. براساس یافته‌های جدید، تالارهای ستون‌دار شناخته‌شده در محوطه‌های اورارتویی از جمله اربونی و «آلتین‌تپه»^{۴۲} برخلاف تصور پیشین،

نه تنها نمونه‌های اولیه معماری هخامنشی محسوب نمی‌شوند، بلکه خود تحت تأثیر تحولات فرهنگی دوره‌گذار از عصر اورارتو به دوره هخامنشی قرار داشته‌اند (Dan, 2015: 25).

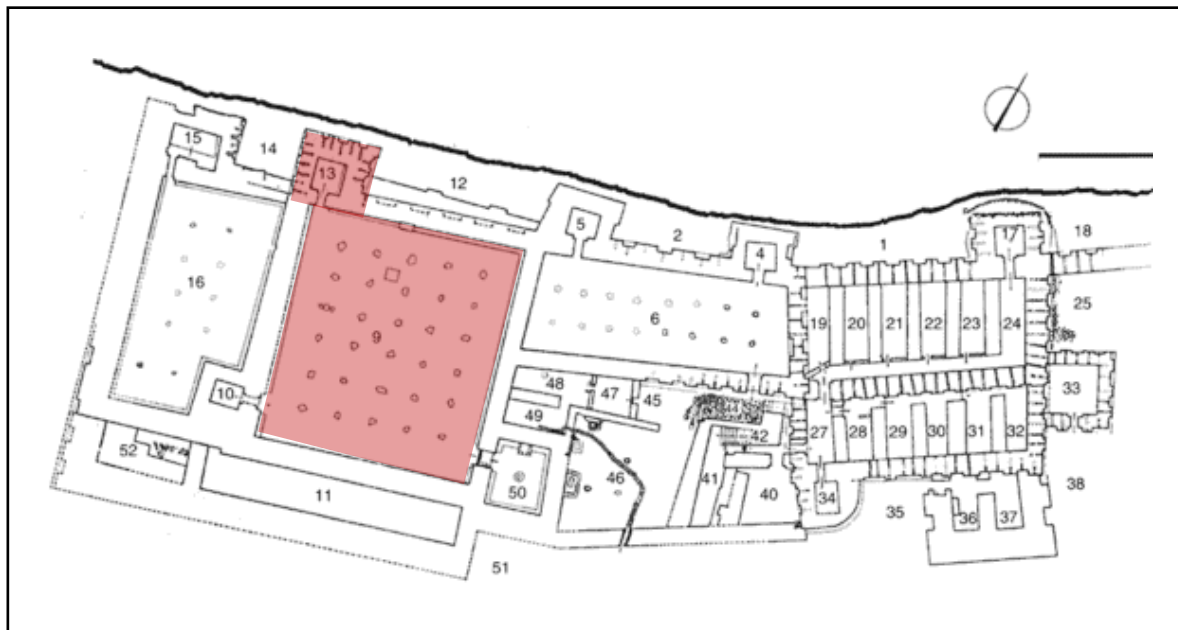
شواهد حاصل از کاوش‌های اخیر نشان می‌دهد که تالار ستون‌دار اربونی در واقع در دوره پسا اورارتویی و پس از رها شدن دژ اصلی ساخته شده است. این ادعا با موقعیت استقرار تالار بر روی سکوی مصنوعی، که احتمالاً متعلق به سازه‌های اورارتویی کهن‌تر است، تأیید می‌شود. هم‌چنین در آلتین‌تپه، ناهم‌خوانی در جهت‌گیری و ترازی ارتفاعی تالار ستون‌دار با معبد اورارتویی مجاور، همراه با کشف فضاهای انباری اورارتویی در زیر این تالار، گواه آن است که این بنا نیز در دوره‌ای متأخرتر ساخته شده است. این یافته‌ها به روشنی نشان می‌دهند که این تالارها نه تنها نمونه‌های اولیه تالارهای ستون‌دار هخامنشی نیستند، بلکه احتمالاً تحت تأثیر سنت‌های معماری هم‌جوار به‌ویژه معماری حوزه ماد (گودین‌تپه و نوشی‌جان) شکل گرفته‌اند. فقدان عناصر شاخص معماری هخامنشی و ویژگی‌های محلی این بناها، این فرضیه را تقویت می‌کند که این بناها توسط حکمرانان محلی، در دوره‌گذار از عصر اورارتو به دوره هخامنشی، بازسازی شده‌اند. به‌ویژه درباره اربونی، مقایسه با تالار ستون‌دار گودین‌تپه بجاست؛ به خصوص از نظر شمار و آرایش ستون‌ها (در هر دو تالار، ۶ ردیف پنج‌تایی)، وجود سکوی پیرامونی در داخل، وجود یک قربانگاه، و نوع پایه‌ستون‌های به‌کاررفته ویژگی‌هایی که همگی میان دو بنا مشترک‌اند (Ibid: 26).

در معماری پیشاهخامنشی، تالارهای ستون‌دار شناسایی شده در اورارتو عمدتاً دارای دو ردیف ستون‌اند. در مقابل، تالار ستون‌دار نوشی‌جان با سه ردیف چهار ستونی (با ابعاد ۱۵×۲۰ متر با ارتفاعی حدود ۸-۹ متر) و تالارهای گودین‌تپه - که یکی از آن‌ها دارای پنج ردیف شش ستونی با ابعاد ۲۴×۱۸ متر است - از الگویی متفاوت در سازمان‌دهی فضایی حکایت می‌کنند (شکل ۱۲). این تمایز در تعداد و آرایش ردیف‌های ستون، اهمیتی اساسی دارد؛ چراکه تالارهای هخامنشی نیز - به‌ویژه آپاداناهاى تخت جمشید و شوش - بر پایه چندین ردیف ستون موازی سامان یافته‌اند. این شباهت ساختاری نشان می‌دهد که الهام‌بخش اصلی تالارهای ستون‌دار هخامنشی، احتمالاً سنت معماری ماد بوده است، نه نمونه‌های دو ردیفی اورارتو یا سایر فرهنگ‌های همسایه. در نتیجه، علی‌رغم تفاوت‌های آشکار در مقیاس و تزئینات، شباهت‌های چشم‌گیری میان معماری ماد و هخامنشی در سطح طرح فضایی وجود دارد؛ شباهتی که گواهی بر انتقال یک ایده معماری بومی است (Roaf, 2010: 252; Gopnik, 2010: 196; Stronach, 1986).

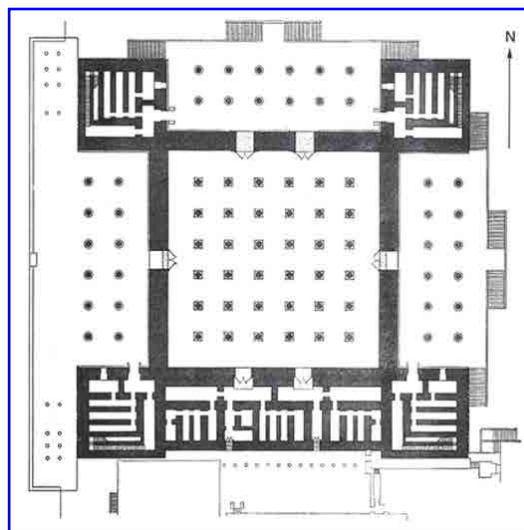
افزون بر این، همان‌گونه که «گوپنیک»^{۴۲} اشاره کرده است، تالارهای اورارتویی را نباید به‌عنوان تالارهای ستون‌دار واقعی طبقه‌بندی کرد؛ تالارهایی با یک یا دو ردیف ستون، صرفاً راه‌حلی فنی برای پوشاندن سطوح وسیع‌اند و کارکرد نمایشی ندارند (Gopnik, 2010: 201)؛ حال آن‌که تالارهای دارای چندین ردیف ستون، پاسخی به نیازهای اجتماعی-سیاسی هستند (Dan, 2015: 28). شواهد اندک تالارهای ستون‌دار چندردیفی پیشاهخامنشی نشان می‌دهد که این تالارها نقش اجتماعی مشترکی به‌عنوان کانون‌های قدرت داشته‌اند (Gopnik, 2010, 198). تالار اصلی آپادانا (با ابعادی حدود ۵۸×۵۸ متر و ارتفاع ۱۹ متر) به‌نظر می‌رسد دو کارکرد عملی داشته است: نخست، به‌عنوان تالار بارشاهی با ظرفیتی بی‌همتای (گنجایشی حدود ده‌هزار تن)؛ دوم، به‌عنوان جایگاهی برای شاه که از بلندای تخت خود، آیین‌ها و رژه‌های برگزارشده در دشت را تماشا می‌کرد. از منظر سیاسی، این بنا نه تنها نمادی از عظمت شاهنشاهی بود، بلکه پاسخ‌گوی نیازهای عملی حکومت هخامنشی نیز محسوب می‌شد (شکل ۱۳)، (Stronach & Schmitt, 1986).

- عناصر تزئینی

در کتیبه بنای شوش، نام مادها به‌صراحت در میان صنعتگرانی که در ساخت کاخ داریوش در شوش مشارکت داشته‌اند، ذکر شده است: «زرگرانی که طلا را کار می‌کردند و مردانی که دیوار را آراستند، مادی (و مصری) بودند». این اشاره نه فقط مشارکت نیروی کار مادی، بلکه نفوذ شیوه‌های تزئینی مادی در معماری هخامنشی را نیز محتمل می‌کند (گیرشمن، ۱۳۷۲: ۱۸۵).

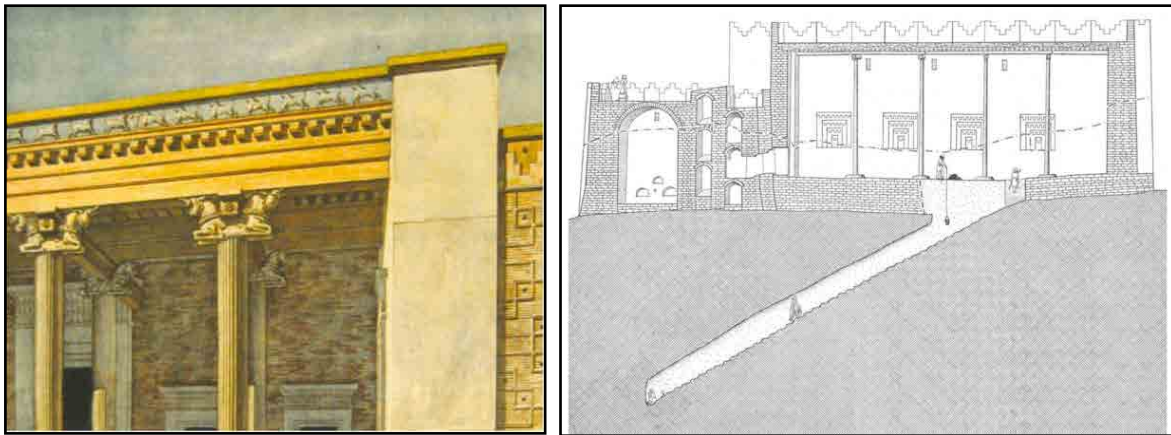

شکل ۱۲: پلان گودین تپه (Gopnik, 2010: 197).
 Fig. 12: Plan of Godin Tepe (Gopnik, 2010: 197).

شکل ۱۳: تالار آپادانا، تخت جمشید، (Babaie & Grigor, 2015: 24).
 Fig. 13: Apadana, Persepolis (Babaie & Grigor, 2015: 24).

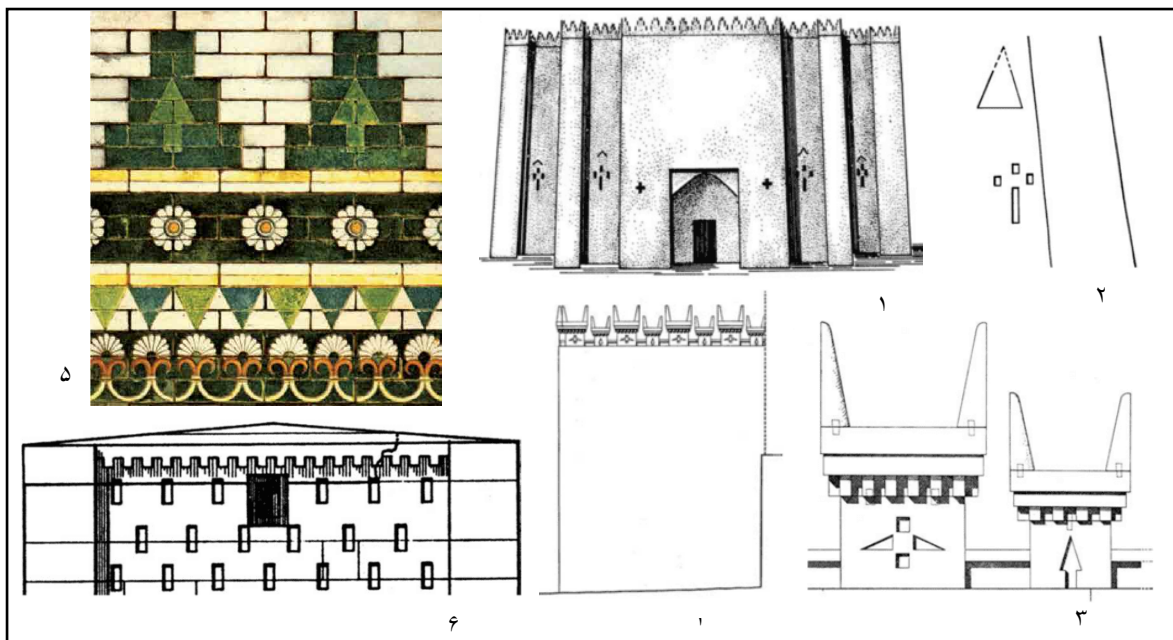
در نوشی‌جان، تزئین دیوارهای خشتی معبد مرکزی با طرح‌های مثلثی و صلیبی، طاقچه‌های پلکانی، و ردیف‌هایی از دندانه‌های آویزان دیده می‌شود؛ مجموعه‌ای که از حیث زبان بصری، هرچند هم‌سان تخت جمشید نیست، اما چنین می‌نماید که متعلق به یک سنت مشترک باشند. ردیف‌های دندانه‌ای و طاقچه‌های پلکانی در کاخ‌های هخامنشی، زندان سلیمان پاسارگاد و کعبهٔ زرتشت نیز مشاهده می‌شوند (شکل ۱۴). از آن‌جا که طاقچه‌های پلکانی در اورارتو نیز یافت شده‌اند، محتمل است این شیوهٔ تزئین گسترده‌تر از آن بوده باشد که آثار بازماندهٔ امروز نشان می‌دهند. هم‌چنین، قربانگاه گلی معبد نوشی‌جان سطحی پلکانی دارد؛ شکلی که در آتش‌دان‌های نقش‌بسته بر آرامگاه‌های شاهانهٔ هخامنشی و در نمونه‌های واقعی (سنگی یا گلی) نیز دیده می‌شود (Roaf, 2010: 248-251).

شکل ۱۴: از راست به چپ: طاقچه‌های دندان‌های دندان‌های شکل در معبد نوشی جان، (Matthews & Nashli, 2022: 463); دندان‌ها در بازسازی کاخ هخامنشی در تخت جمشید (Nagel, 2010: 35).

Fig. 14: From right to left: Dentil niches in the Nush-i Jan temple (Matthews & Nashli, 2022: 463); dentils in the reconstruction of the Achaemenid palace at Persepolis (Nagel, 2010: 35).

یکی دیگر از وجوه مشترک، کاربرد شکاف‌های پیکانی است: این شکاف‌ها در نوشی جان و گودین تپه گزارش شده و در معماری هخامنشی - چه در استحکامات^{۴۴} و چه در تزئین بناها و اشیاء - بسیار دیده می‌شوند. با این همه، نمی‌توان از این هم‌زمانی، وام‌گیری مستقیم نتیجه گرفت؛ زیرا شکاف‌های تیر در سراسر خاور نزدیک رواج گسترده‌ای داشته‌اند و نمونه‌های مشابهی در استحکامات آشور از سده هفتم پ. م (و حتی زودتر) شناخته شده‌اند (شکل ۱۵) (همان: ۲۵۱ و ۲۵۲).

شکل ۱۵: تزئینات دیواری؛ ۱. معبد مرکزی نوشی جان، ۲. جزئیات تزئینات دیواری نمای جنوبی معبد، ۳ و ۴. تزئین جان پناه شاخدار در تخت جمشید و جزئیات آن، ۵. نقش پیکان در تزئینات کاخ شوش، ۶. طاقچه‌ها و دندان‌ها در زندان سلیمان در پاسارگاد (Perrot, 2013: 62; Roaf, 2010: 250, 251)
Fig. 15: Wall ornamentation; 1. Central temple of Nush-i Jan; 2. Details of the wall ornamentation on the temple's south facade; 3 & 4. Horned parapet at Persepolis and their details; 5. Arrow Motif in the Ornamentation of the Palace of Susa (Perrot, 2013: 62); 6. Niches and dentils at Zendan-e Soleyman, Pasargadae (Roaf, 2010: 250, 251).

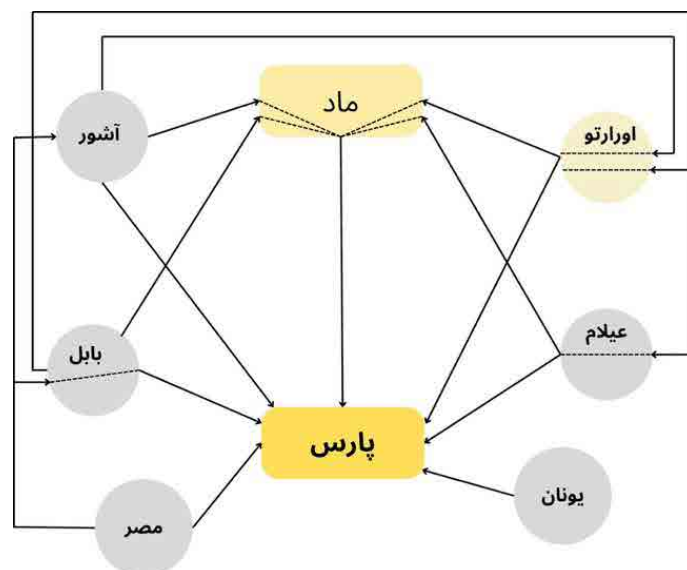
در سرستون‌های تخت جمشید، عنصری صلیبی شکل فاصلهٔ میان سطح مدور و سطح مستطیل بالای آن را پُر می‌کند. این عنصر صلیبی شکل مرکب از چهار مارییچ دوقلو است که پشت بر طرفین مکعبی دارند که در مرکز سرستون قرار دارد. احتمال دارد این مارییچ‌ها دنبالهٔ عناصر تزئینی رایج در دوران مادها باشند (شکل ۱۶) (گیرشمن، ۱۳۷۲: ۲۱۴). به‌رغم تفاوت‌های کارکردی و مقیاسی میان معماری مادها و هخامنشی، شباهت‌های قابل توجهی به‌ویژه در شیوهٔ تزئین دیوارها با اشکال هندسی و طاقچه‌های پلکانی و دندانه‌ها وجود دارد (Roaf, 2010: 248, 252).

شکل ۱۶: ۱. اشیای مربوط به تمدن ماد، نوشی جان (Matthews & Nashli, 2022: 464). ۲. ستون هخامنشی (Laurence, 2020, 533).
 Fig. 16: 1. Objects associated with the Median tradition, Tepe Nush-i Jan (Matthews & Nashli, 2022: 464); 2. Achaemenid column (Laurence, 2020: 533).

تحلیل و تفسیر یافته‌ها

ارتباط‌ها و بده‌بستان‌های فرهنگی جزء جدایی‌ناپذیر هر فرهنگ زنده است. فرهنگ‌ها برای رشد و بالندگی خود عناصری را از فرهنگ‌های دیگر وام می‌گیرند. ایران به‌سبب موقعیتی که در شاهراه ارتباطی شرق و غرب جهان دارد، همواره با فرهنگ‌های بسیاری در ارتباط بوده است و عناصر فرهنگی گوناگونی را به‌طور مستقیم و غیرمستقیم از آن‌ها گرفته است. شکل ۱۷ نشان می‌دهد که هخامنشیان با فرهنگ‌های مختلف در ارتباط بودند و از آن‌ها عناصری را وام گرفتند. در این پژوهش با رویکردی تطبیقی به بررسی وام‌گیری‌های معمارانه و زبانی هخامنشیان از اورارتو و ماد پرداختیم.

شکل ۱۷: وام‌گیری‌های احتمالی هخامنشیان از فرهنگ‌های دیگر در دورهٔ باستان (نگارندگان، ۱۴۰۴).
 Fig. 17: Potential Achaemenid borrowings from other ancient cultures (Authors, 2025).

در این پژوهش، با اتکاً بر قیاسی ساختاری میان زبان و معماری، معماری را به مثابه نظامی از اجزاء در نظر گرفتیم که همانند زبان از طریق روابط درونی خود، معانی فرهنگی-اجتماعی را بازمی تاباند. در این چهارچوب، سطوح ساختاری زبان (واج، تکواژ، واژه، نحو) با سطوح معماری (ساخت مایه و تزئینات، عنصر فضایی، واحد فضایی، سازمان فضایی) متناظر در نظر گرفتیم. این تطبیق مفهومی امکان تحلیلی نظام مند از وام‌گیری‌های هخامنشیان از تمدن‌های اورارتو و ماد را فراهم آورد.

یافته‌های پژوهش (جدول ۴) نشان می‌دهد که در هیچ‌یک از دو حوزه زبان و معماری، شواهد معتبری از وام‌گیری مستقیم در سطح «ساختار نحوی» یا «سازمان دهی فضایی» از اورارتو یا ماد دیده نمی‌شود. این یافته گواهی بر مقاومت فرهنگی در برابر تغییرات ساختاری عمیق است. در سطح واحدهای مستقل معنادار معادل «واژه» در زبان و «واحد فضایی» در معماری تفاوت کیفی وام‌گیری از اورارتو و ماد برجسته می‌شود. هخامنشیان از ماد واحدهای معنادار بنیادینی را وام گرفتند که مفاهیم کلیدی ساختار فرهنگی و سیاسی آنان را بیان می‌کردند: در زبان، واژه‌هایی چون xšaθra- (شهریاری)، farnah (فر)، و vispa (همه/جهان شمولی)؛ و در معماری، الگوی تالار ستون دار به عنوان مهم‌ترین واحد فضایی برای برگزاری مراسم آیینی و تشریفات درباری. در مقابل، از اورارتو، واحدهایی مانند معبد برجی شکل و آرامگاه صخره‌ای وام گرفته شد، اما در حوزه زبان، هیچ وام‌واژه قابل اثباتی از اورارتویی در این سطح شناسایی نشده است. در سطح اجزای سازنده پایه معادل «تکواژ» در زبان و «عنصر فضایی» در معماری از اورارتو، تخت یا صفت مصنوعی اقتباس شد؛ عنصری که هم بعد کارکردی (هموارسازی زمین) و هم بعد نمادی (نمایش شکوه شاهانه) داشت. از سوی دیگر، از ماد، ستون به عنوان عنصری ساختاری و نمادین وام گرفته شد. هخامنشیان این عنصر را نه تنها به عنوان یک جزء ساختاری پذیرفتند، بلکه آن را با سرستون‌های به شکل حیوانات ترکیبی، به بخشی جدایی‌ناپذیر از زبان بصری امپراتوری خود تبدیل کردند. در بیرونی‌ترین لایه - معادل پرداخت و تزئینات در معماری و قالب‌های بیانی در زبان - وام‌گیری‌های گسترده‌تری رخ داده است. از اورارتو، در معماری، پنجره‌های کور و سنت کتیبه‌نویسی بر سنگ و پایه‌ستون وام گرفته شد؛ و در زبان قالب و ساختارهای کتیبه‌نویسی اقتباس شد که بیش تر جنبه‌های ظاهری و تشریفات داشته‌اند. از سوی دیگر از ماد، در معماری، عناصر تزئینی مانند شکاف‌های پیکانی، طاقچه‌های پلکانی، جان‌پناه‌های شاخدار و عناصر ماریج دوقلو در سرستون‌ها وام گرفته شد، و در زبان گزته‌برداری نحوی در ترکیب‌هایی چون «شاه شاهان».

جدول ۴: مقایسه سطوح وام‌گیری معمارانه و زبانی هخامنشیان از تمدن‌های اورارتو و ماد بر پایه قیاس ساختاری، (نگارندگان، ۱۴۰۴)

Tab. 4: A comparison of Achaemenid architectural and linguistic borrowing levels from Urartian and Median traditions based on the structural analogy, (Authors, 2025).

ماد		اورارتو		سطح وام‌گیری
زبان	معماری	زبان	معماری	
—	—	—	—	سازمان دهی فضایی / ساختار نحوی
aspa (اسب)، spaka (سگ)، vispa (همه)؛ xšaθra (شهریاری/قدرت)، farnah (فر)	تالار ستون‌دار (الگوی فضایی کامل)	—	معبد برجی شکل: آرامگاه صخره‌ای	واحد فضایی / واژه (واحدهای مستقل معنایی)
—	ستون	—	قرارگیری ساختمان روی تخت (صفت)	عنصر فضایی / تکواژ (اجزای سازنده)
گرت‌برداری نحوی عنوان: الگوی «شاه شاهان» (اضافه بی حرف ربط)	شکاف‌های پیکانی، طاقچه‌های پلکانی و دندانه‌ها، عنصر ماریج دوقلو در سرستون‌ها	قالب‌های بیانی: ساختار سه‌بخشی کتیبه، چینش متن، القاب شاهانه: «شاه بزرگ»، «شاه شاهان»	پنجره‌های کور، سنت کتیبه‌نویسی بر سنگ و پایه‌ستون	پرداخت و تزئینات / قالب‌های بیانی

هم‌چنین یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که معماری نیز همانند زبان، عناصر وام‌گرفته را با سازوکارهای بومی تطبیق و بازآفرینی می‌کند. همان‌گونه که در زبان، عناصر وام‌گرفته با قواعد آوایی و نحوی زبان وام‌گیرنده تطبیق می‌یابند، در معماری نیز این عناصر با اصول و ساختارهای معماری سازگار می‌شوند. برای نمونه، در تحلیل فرآیند تطبیق عناصر معمارانهٔ وام‌گرفته شده از اورارتو، «تخت» یا «صفهٔ مصنوعی» که در اورارتو که عمدتاً پاسخی به مسائل کارکردی و دفاعی بود، در معماری هخامنشی با حفظ جنبه‌های کارکردی اولیه، ابعاد نمادین و تشریفاتی برجسته‌تری یافت و با هندسه‌ای منظم و دقیق، به نمادی از قدرت و شکوه امپراتوری تبدیل شد. در معابد برجی‌شکل نیز، اگرچه پلان مربع با پشت‌بندهای گوشه از اورارتو اقتباس شد، هخامنشیان با تغییر ساخت‌مایه از خشت به سنگ، کاهش ابعاد و افزودن عناصر تزئینی مختص به خود مانند فرورفتگی‌های مستطیل‌شکل کارکرد آن را از پرستشگاه خدای خالدی به بنایی با کارکرد احتمالاً آیینی-تشریفاتی دگرگون کردند. این تحول با حذف نمادهای اورارتویی مانند پیکان مفرغی و جای‌گزینی آن با مفاهیم هخامنشی همراه بود. آرامگاه صخره‌ای نیز دگرگونی چشم‌گیری یافت: سازمان‌دهی فضایی آن از ساختار مرکزی (تالار با چهار اتاق جانبی) به ساختار خطی (اتاق مرکزی با سه اتاق در یک جبهه) تغییر کرد و نمای سادهٔ اورارتویی به نمای چلیپایی شکل با نقش برجسته‌های شاهی ارتقا یافت. در سنت کتیبه‌نویسی نیز، هخامنشیان قالب‌های نوشتاری از جمله ساختار کلی متن و القاب را اقتباس کردند، اما آن‌ها را با گفتمان مبتنی بر اهورامزدا، راستی و عدالت هماهنگ کردند؛ به‌گونه‌ای که نفرین جای خود را به دعاهای خیر و اندرزهای اخلاقی داد.

جدول ۵: فرآیند تطبیق وام‌گیری‌های معمارانهٔ هخامنشیان از اورارتوها، (نگارندگان، ۱۴۰۴).

Tab. 5: The adaptation process of achaemenid architectural borrowings from the Urartians, (Authors, 2025).

عناصر معمارانه	سطح تطبیق	اورارتو	هخامنشی	فرآیند تطبیق هخامنشی
تخت/صفهٔ مصنوعی	کارکرد	افزایش سطح قابل ساخت‌وساز مقاومت در برابر زلزله ضرورت دفاعی-نظامی استفاده از توپوگرافی طبیعی	هموارسازی زمین ناهموار نمایش قدرت و منزلت ایجاد سکوه‌های تشریفاتی	تغییر از ضرورت به نماد: هخامنشیان «ایدهٔ» صفه سنگی را گرفتند، اما هدف آن‌را از پاسخ به یک نیاز عملی به ابزاری برای نمایش شکوه و قدرت تبدیل کردند.
	تکنیک اجرایی	تراش صخره‌های طبیعی سنگ‌چینی خشکه استفاده از سنگ‌های محلی	ترکیب تراش سنگ بستر و سنگ‌چینی استفاده از بست‌های فلزی تأکید بر دقت هندسی	توسعه فناوری و ارتقای دقت اجرایی
معبد برجی‌شکل	ریخت‌شناسی	فرم‌های ارگانیک و متناسب با زمین	فرم‌های هندسی و منظم ظاهر تشریفاتی-نمایشی	تحول از ارگانیک به برنامه‌ریزی شده
	پلان	پلان مربع با پشت‌بندهای گوشه‌ای	حفظ پلان مربع با پشت‌بندهای گوشه	اقتباس ساختار اصلی بدون تغییر بنیادی تغییر سازمان‌دهی فضایی در ارتباط با بناهای دیگر
	مصالح و فناوری	پی سنگی چندرخی و دیوارهای خشتی دو پوسته	ساخت تمام‌سنگی با سنگ‌چینی دقیق	تغییر ساخت‌مایه ارتقای کیفیت ساخت (سنگ‌چینی دقیق)
معبد برجی‌شکل	تناسبات و مقیاس	ابعاد ۱۰-۱۵ متر در هر ضلع، ارتفاع بلند	کاهش به یک‌چهارم اندازه نمونه‌های بزرگ اورارتویی، هم ارتفاع	کاهش ابعاد متناسب با قابلیت‌های مصالح جدید تغییر مقیاس (کوچک شدن ابعاد)
	نما و تزئینات	روزن‌های کور خشتی، بدون	روزن‌های کور سنگی، افزودن فرورفتگی‌های مستطیل‌شکل متعدد	تزئینات هخامنشی «پنجرهٔ کور» از خشتی به سنگی
	عناصر نمادین	پیکان مفرغی بر بام (نماد خالدی)	حذف عناصر نمادین اورارتویی	جای‌گزینی نمادهای اورارتویی با مفاهیم هخامنشی
	دسترسی ورودی	درگاه هم‌تراز با کف	ورودی با پلکان سنگی مرتفع	بالا بردن تراز اتاق هم با منطبق‌سازه‌ای و هم تبدیل به بنایی با دسترسی تشریفاتی و نمادین
درگاه ورودی	درگاه چندفرورفتگی به عنوان «در» ایزد خالدی	الگوی درگاه شبیه به «در» آرامگاه کوروش	در هر دو بازنمایی مفهوم «آستانهٔ قدسی» اما در هر یک با توجه به بستر فرهنگی-مذهبی	

کارکرد/ معنا	بنایی مذهبی برای پرستش خدای خالدي	بنایی با کارکرد آیینی یا تشریفاتی	تغییر کارکرد (از پرستشگاه به بنایی با کارکرد آیینی یا تشریفاتی)
پلان	تالار مستطیل شکل به همراه چهار اتاق های جانبی در اطراف آن	یک اتاق مستطیل شکل با سه اتاق در یک جبهه	تغییر سازمان دهی فضای (از سازمان دهی مرکزی به سازمان دهی خطی) تغییر کاربری به آرامگاه های سلطنتی
نما و تزئینات	نما کاملاً ساده و بدون تزئین	نمای چلیپایی شکل تزئین شده نقش برجسته های شاهی	افزودن نمای تزئین شده و شکوهمند؛ هخامنشیان «نما» را از «دهانه دخمه» به «یده کاخ ابدی» ارتقا می دهد؛ صورت کاخ بر چهره صخره.
ورودی	ورودی ساده بدون طراحی خاص	ورودی طراحی شده	تأکید بر جنبه تشریفاتی و موقعیت نمادین در صخره

در تحلیل فرآیند تطبیق عناصر معمارانه وام گرفته شده از ماد، تالار ستون دار نمونه ای بارز از این تحول است. هخامنشیان با اقتباس الگوی اولیه از ماد، آن را از مقیاس محلی به عرصه جهانی ارتقا دادند: تالاری با ابعاد ۲۴×۱۸ متر در گودین تپه، به آپادانایی با ابعاد ۵۸×۵۸ متر در تخت جمشید تبدیل شد. این تغییر مقیاس چشم گیر تنها به ابعاد فیزیکی محدود نبود، بلکه با تحولی بنیادین در سازمان فضایی همراه گردید. الگوی اولیه ۵×۶ ستونی در گودین تپه به طرح ۶×۶ ستونی با تقارن کامل محوری مبدل شد و با افزوده شدن چهار فضای خدماتی و سه ایوان، از فضای آیینی-اجتماعی در ماد، به صحنه ای برای نمایش شکوه امپراتوری و برگزاری تشریفات درباری دگرگون شد. این تحولات کیفی با تغییر زیرساخت های مادی نیز همراه بود. هخامنشیان با جایگزینی ساخت مایه خشتی با سنگ و چوب، نه تنها دوام بنا را افزایش دادند، بلکه بستر مناسبی برای توسعه زبان بصری پیچیده تر فراهم آوردند. عناصر تزئینی ابتدایی مادی جای خود را به سیستم یکپارچه از عناصر

جدول ۶: فرآیند تطبیق وام گیری های معمارانه هخامنشیان از مادها، (نگارندگان، ۱۴۰۴).

Tab. 6: The adaptation process of achaemenid architectural borrowings from the Medes, (Authors, 2025).

عناصر معمارانه	سطح تطبیق	ماد	هخامنشی	فرآیند تطبیق
تالار ستون دار	سازمان فضایی	تالاری با ۵×۶ ستون همراه با یک فضای خدماتی در یک گوشه در گودین تپه	تالاری با ۶×۶ ردیف ستون در آپادانا با چهار فضای خدماتی در چهار گوشه بنا و تقارن کامل محوری	تغییر سازمان دهی فضایی (اضافه شدن چهار فضای خدماتی و سه ایوان)
	ابعاد و تناسب	ابعاد ۲۴×۱۸ متر در گودین تپه	ابعاد ۵۸×۵۸ متر در آپادانای پارسه	تغییر مقیاس
	ساخت مایه	خشتی و چوبی	سنگی و چوبی	تغییر ساخت مایه
	پرداخت و تزئینات	عناصر محدود و ساده	نظام یکپارچه تزئینی (پایه ستون، سرستون، نقوش برجسته)	تحول از سادگی به شکوه توسعه زبان بصری
عناصر تزئینی	کارکرد اجتماعی	فضای آیینی-اجتماعی	فضای آیینی-تشریفاتی	تغییر نقش اجتماعی
	طاقچه های و پلکانی	تزئین دیوارهای خشتی معبد مرکزی نوشی جان	تداوم و بازتفسیر الگوی دندانه ای در بناهای سنگی یادمانی (مانند زندان سلیمان و کعبه زرتشت) با هندسه دقیق و برجسته شدن وجه نمایشی	تحول از کاربردی احتمالاً مذهبی به آیینی-تشریفاتی و تغییر مقیاس از بنای محلی به امپراتوری
	آویزان	اجرا با مصالح خشتی		تلفیق در سیستم تزئینی یکپارچه هخامنشی
	شکاف های پیکانی	کاربرد در استحکامات دفاعی عملکرد کاربردی-دفاعی	بازتفسیر نقش پیکان به عنوان نقش تزئینی در بناها و اشیای معماری هخامنشی	دگرگونی معنا از عنصر عملکردی-دفاعی به عنصر تزئینی-تشریفاتی
ماریچ های تزئینی	احتمالاً در تزئینات مادی فرم های ابتدایی کاربرد محدود	توسعه فرم های ماریچی در سرستون ها و اجزای ساختاری	تحول از عنصر تزئینی به ساختاری-تزئینی	

تزئین دادند که شامل پایه‌ستون‌های تزئینی، سرستون‌های ترکیبی و نقوش برجسته بود. همین روند تحول در عناصر تزئینی دیگر نیز قابل ردیابی است. طاقچه‌های پلکانی و دندان‌های آویزان که در بافت مذهبی-آیینی ماد به کار می‌رفت، در بناهای یادمانی هخامنشی چون زندان سلیمان پاسارگاد و کعبه زرتشت نقش رستم، با تغییر ساخت‌مایه از خشت به سنگ، به عناصری نمادین و تشریفاتی تبدیل شدند. نقوش صلیبی و مارپیچ‌های تزئینی نیز از فرم‌های ابتدایی و محدود در ماد، به عناصری پیچیده و ساختاری در سرستون‌های تخت جمشید تبدیل شدند.

این یافته‌ها نشان می‌دهد که معماری ایرانی، هم‌چون زبان، دارای توانایی قابل چشم‌گیری در جذب و بازآفرینی عناصر فرهنگی است. همان‌گونه که زبان واژه‌ها و اصطلاحات وام‌گرفته را با ساختار و قواعد درونی خود هماهنگ می‌کند، معماری هخامنشی نیز عناصر وام‌گرفته از تمدن‌های اورارتو و ماد را با اصول و ویژگی‌های بومی خود تطبیق داده است. این قیاس ساختاری نشان داد که هر دو نظام زبان و معماری از سازوکارهای مشابهی در فرآیند وام‌گیری بهره برده‌اند. فرآیند تطبیق و بازسازی عناصر وام‌گرفته در معماری هخامنشی، بازتابی از درک عمیق معماران و فرمانروایان از ظرفیت‌های نمادین و کاربردی این عناصر بوده است. در مجموع، این فرآیند وام‌گیری و تطبیق گواهی بر پویایی و قدرت هاضمه بالای فرهنگ ایرانی است.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با رویکردی تطبیقی و بر مبنای قیاس ساختاری زبان و معماری، به بررسی وام‌گیری‌های هخامنشیان از تمدن‌های اورارتو و ماد پرداخت. یافته‌ها نشان می‌دهد که میان زبان فارسی و معماری ایرانی الگوهای مشترکی در مراتب وام‌گیری از فرهنگ‌های دیگر برقرار است: ثبات لایه‌های عمیق فرهنگی (ساختار نحوی در زبان و سازمان‌دهی فضایی در معماری)، وام‌گیری از لایه‌های سطحی (واژگان و قالب‌های زبانی؛ پرداخت و تزئینات)، و تطبیق عناصر وام‌گرفته با ساختارهای درونی. بر اساس چارچوب تحلیلی پژوهش، وام‌گیری در سطح سازمان‌دهی فضایی و ساختار نحوی کم‌تر رخ داده و مقاومت فرهنگی در برابر تغییرات ساختاری عمیق مشهود است. در مقابل، وام‌گیری در سطح پرداخت و تزئینات در معماری، و قالب‌های بیانی در زبان گسترده‌تر بوده است. این الگو تأیید می‌کند که در معماری نیز همانند زبان، عناصر بی‌ثبات‌تر، زودتر و بیش‌تر وام‌گرفته می‌شوند. هم‌چنین، عناصر وام‌گرفته به شکلی منحصربه‌فرد و متناسب با ساختارهای درونی فرهنگ هخامنشی تطبیق یافته‌اند. تفاوت ماهوی در وام‌گیری از اورارتو و ماد نیز آشکار است: از ماد، واحدهای معنادار بنیادین، هم در قالب واژگان کلیدی حکومتی و هم در قالب الگوی تالار ستون‌دار به‌عنوان یک واحد فضایی، وام‌گرفته شد. در مقابل، از اورارتو عمدتاً قالب‌ها، فرم‌ها و تکنیک‌هایی مانند سنت کتیبه‌نویسی، پلان معابد برجی شکل و ایده آرامگاه صخره‌ای اقتباس شده است. مطالعه تطبیقی نشان می‌دهد که معماری هخامنشی، هم‌چون زبان فارسی باستان، از توانایی بالایی در جذب و بازآفرینی عناصر فرهنگی برخوردار بوده است. این دو نظام فرهنگی با سازوکارهای مشابهی عناصر اقتباس شده را با اصول و ویژگی‌های درونی خود تطبیق داده‌اند. با وجود دستاوردهای این پژوهش، محدودیت‌هایی از جمله کمبود داده‌های زبانی ماد و اورارتویی و نیاز به کاوش‌های باستان‌شناختی بیش‌تر در محوطه‌های اورارتویی و مادی هم‌چنان پابرجاست. این چارچوب تحلیلی می‌تواند در مطالعات آینده به دوره‌های دیگر تاریخ ایران و تعاملات فرهنگی سایر تمدن‌ها تعمیم داده شود. این پژوهش گامی در جهت تدوین رویکردی نو برای درک فرآیندهای انتقال فرهنگی در ایران باستان محسوب می‌شود.

سپاسگزاری

نویسندگان از دکتر مهدی حجت به‌خاطر راهنمایی‌های ارزشمند و نکات دقیقی که در فرآیند ویرایش این مقاله ارائه دادند، صمیمانه سپاسگزارند. هم‌چنین از دکتر ناصر نوروززاده چگینی برای پیشنهادها و نظرات سازنده‌ای که در ارتقای کیفیت این پژوهش مؤثر بود، قدردانی می‌کنند.

مشارکت نویسندگان

این مقاله برگرفته از رساله دکتری زهرا آل بویه با عنوان «فهم معماری از پنجره زبان: تبیین نسبت معماری و زبان در بستر فرهنگ ایرانی» است که با راهنمایی دکتر محمدرضا رحیم‌زاده و دکتر مهدی حجت و مشاوره دکتر لیلا زارع و دکتر بهروز محمودی بختیاری در دانشکده هنر و معماری دانشگاه آزاد واحد تهران غرب در حال انجام است.

تعارض منافع

نویسندگان تصریح می‌کنند که در این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافی وجود ندارد.

پی‌نوشت

1. Ursula Seidl
2. "Achaemenidische Entlehnungen aus der urartaischen Kultur"
3. Michael Roaf
4. "The Role of the Medes in the Architecture of the Achaemenids"
5. Roberto Dan
6. From the Armenian Highland to Iran: A Study on the Relations between the Kingdom of Urartu and the Achaemenid Empire
7. Studies on the Architecture and Archaeology of the Achaemenid
8. Leonard Bloomfield
۹. اساس این فرض دو اشاره در کتیبه‌های اورارتویی است: یکی در استیل کاراگوندوز از روزگار ایشپوئینی-مینوا (حدود ۸۱۵/۸۱۰ پ.م.) که از یورش به سرزمین پَرشوا (Paršua) خبر می‌دهد؛ دومین اشاره، سالنامه آرگیشتی بر دیواره غار خورخور بزرگ در وان است. باین حال، پَرشوا در جغرافیای نوآشوری/اورارتویی به ناحیه‌ای در زاگرس میانی اطلاق می‌شود و لزوماً به «پارس/پارسیان» هخامنشی دلالت ندارد (Salvini, 2012, 461)؛ Dan, 2015, 10؛ زرین‌کوب و علی‌زاده، ۱۳۹۶).
10. Nabonidus
۱۱. در منابع هخامنشی نیز بازتاب همین گذار دیده می‌شود: در بیستون، قلمرو پیشین اورارتو در نسخه فارسی باستان «آرمینه» (Armina) و در نسخه اکدی «اوراشتو» (Urashtu) آمده است؛ این دوگانگی نشان می‌دهد که هخامنشیان هم از نام و هویت پیشین ناحیه آگاه بودند و هم آن را در چارچوب اداری تازه بازتعریف کردند (Salvini, 2012: 462-463).
۱۲. زبان اورارتویی یا یکی از انواع آن، به احتمال زیاد، زبان پادشاهی ماننا بوده که در امتداد سواحل شرقی و جنوبی دریایچه ارومیه و در آذربایجان واقع شده است (Windfuhr, 2006).
13. lulu
14. Mirjo Salvini
۱۵. پادشاهان اورارتویی در کتیبه‌ها لقب «اریلی اریلاوئه» یعنی شاه شاهان داشتند. به نظر می‌رسد چون شاه اورارتو به حکام محلی و شاهزادگان و سلاطین غالب شد، عنوان شاه شاهان را به کار برد تا فتح خود را بر سایر سلاطین محلی و کوچک نشان دهد (مشکور، ۱۳۴۵: ۴۲؛ رواسانی، ۱۳۷۰: ۲۵۱-۲۵۲).
16. margišti-ni MAN DANNU MAN KUR šura-we
Argišhti-DFE king strong king land all-GEN.PL
MAN KURbiaina-we MAN MAN.MEŠ-we
King Urartian-GEN.PL King King-GEN.PL
Argišti, Strong King, King of all Lands, King of the Urartians, King of Kings... (Yakubovich, 2020: 102-103).
17. adam Dārayavauš xšāyaθiya vazarka xšāyaθi[ya
I.NOM Darius.NOM.SG King.NOM.SG great.NOM.SG King.NOM.SG
xšāya]θiyānām xšāyaθiya Pārsai xšāyaθiya dah[yūnām]
King-GEN.PL King.NOM.SG Persia.LOG.SG. King.NOM.SG land.GNE.PL
'I am Darius, Great King, King of Kings, King in Persia, King of Lands' (Yakubovich, 2020: 102-103).
18. Menua
19. Anzaf
20. Ishpuini
21. Ernst Herzfeld
22. Roman Ghirshman
23. Argišti I
24. Yazılıtaş
25. Boris B. Piotrovsky
26. C. Hovhannissian
27. Peter Calmeyer
۲۸. یکی از اصلاحات چندگانه‌ای که داریوش اول در سنت‌های شاهانه هخامنشی پدید آورد، «تغییر سنت تدفین» بود: به جای آرامگاه بتایی هم سطح دشت (آرامگاه کوروش در پاسارگاد)، آرامگاه‌های صخره‌ای در نقش‌رستم و پارسه تثبیت شد که گسستی روشن با سنت پیشینیان او بود (Dan, 2023: 38,46).
29. David Ussishkin

30. Ašotakert
31. susi
32. isitu
33. Karmir Blur
34. Gevorg A. Tirats'yan
۳۵. وجود روزن‌های کور مشابه نمونه‌های هخامنشی، هم بر پایهٔ بازنمایی‌های تصویری و هم بر اساس کشف مجموعه‌ای از «روزن‌های کور سنگی» در چند محوطهٔ اورارتویی، گزارش شده است (Dan, 2023: 79).
36. Toprakkale
37. Kayalidere
۳۸. دلیل این امر آن است که با وجود تفاوت در ضخامت دیوارها، به‌کارگیری فنون ساختِ گوناگون در نهایت به ساخت بناهایی با ارتفاع کمابیش مشابه منجر شده است (Dan, 2023: 79).
39. Jan Gonda
40. Wolfram Kleiss
41. Erebuni Fortress
42. Altyn tepe
43. Hilary Gopnik
۴۴. اگرچه به احتمال زیاد جان پناه شاخ‌دار متعلق به مکانی که الان در آن قرار دارد، نیست، اما احتمالاً برای بنایی هخامنشی باشد.

کتابنامه

- ابوالقاسمی، محسن، (۱۳۸۲). زبان فارسی و سرگذشت آن. تهران: هیرمند
- آراتو، آنتونی، (۱۳۸۴). درآمدی بر زبان‌شناسی تاریخی. ترجمهٔ یحیی مدرس، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- اشمیت، رودیگر، (۱۳۸۲). راهنمای زبان‌های ایرانی. جلد اول، ترجمهٔ حسن رضایی باغبیدی و همکاران، تهران: ققنوس.
- اونوالا، جی.ام، (۱۳۸۷). «معماری هخامنشی؛ چند کتیبه». در: سیری در هنر ایران، جلد اول، ترجمهٔ علیرضا شاپورشهبازی، تهران: علمی و فرهنگی.
- پیوتروفسکی، بوریس، (۱۳۸۳). تمدن اورارتوها. ترجمهٔ حمید خطیب شهیدی، تهران: پژوهشکدهٔ باستان‌شناسی.
- دارا، مریم، (۱۳۹۲). «الگوهای نوشتاری کتیبه‌های سلطنتی اورارتویی». پازند، ۹(۳۲ و ۳۳): ۲۳-۳۲. https://www.pazand.ir/article_142551.html
- دیاکونوف، ا.م، (۱۳۴۵). تاریخ ماد. ترجمهٔ کریم کشاورز، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- راپوپورت، آموس، (۱۳۸۲). «خاستگاه‌های فرهنگی معماری». ترجمهٔ صدف آل‌رسول و افرا بانک، فرهنگستان هنر، ۸: ۵۶-۹۷.
- رواسانی، شاپور، (۱۳۷۰). جامعهٔ بزرگ شرق. تهران: شمع.
- زرین‌کوب، روزبه؛ و علی‌زاده، کیومرث، (۱۳۹۶). «مکان‌یابی پرسوا، پرسواش، پرسواش و پرسومش: یک تجدید نظر». پژوهش‌های علوم تاریخی، ۹(۱): ۳۹-۵۸. <https://doi.org/10.22059/jhss.2018.227846.472790>
- شاپورشهبازی، علیرضا، (۱۳۵۷). شرح مصور نقش‌رستم فارس. تهران: بُناداد تحقیقات هخامنشی.
- صفوی، کوروش، (۱۳۷۴). «واژه‌های قرصی در زبان فارسی». نامهٔ فرهنگ، ۱۹: ۹۷-۱۱۱.
- صفوی، کوروش، (۱۳۹۱). آشنایی با زبان‌شناسی در مطالعات ادب فارسی. تهران: علمی.
- عزیزمحمدی، فاطمه، (۱۳۸۲). «بررسی برخی فرآیندهای رایج قرص‌گیری در زبان فارسی». علوم و فناوری اطلاعات، ۱۸(۳ و ۴): ۷۱-۷۳. https://jipm.irandoc.ac.ir/article_698706.html
- فیروزمندی، بهمن، (۱۳۷۶). «معماری آلتین تپه در عهد اورارتو». اثر، ۱۷(۲۸): ۱۲۵-۱۴۷. <https://journal.richt.ir/athar/article-1-157-fa.html>
- کلایس، ولفرام، (۱۳۷۵). «معماری اورارتویی». اثر، ۱۷(۲۶ و ۲۷): ۸۶-۱۰۵. <https://journal.richt.ir/athar/article-1-134-fa.html&sw>
- گیرشمن، رومن، (۱۳۷۲). ایران از آغاز تا اسلام. ترجمهٔ محمد معین، تهران: علمی و فرهنگی.

- مدرسی، یحیی، (۱۳۹۳). درآمدی بر جامعه‌شناسی زبان. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
- مشکور، محمدجواد، (۱۳۴۵). تاریخ اورارتو و سنگ‌نبشته‌های اورارتی در آذربایجان. تهران: مؤسسه مطالعات و بررسی‌ها و کاوش‌های علمی و هنری و تاریخی ایران باستان.
- ملیکشویلی، گئورگی، (۱۳۸۹). زبان اورارتویی. ترجمه حمیده بحرانیان، تهران: پازینه.
- ناتل خانلری، پرویز، (۱۳۴۷). زبان‌شناسی و زبان فارسی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ناتل خانلری، پرویز، (۱۳۶۵). تاریخ زبان فارسی. جلد ۱، تهران: نشر نو.
- هژبری نوبری، علیرضا؛ و عرب، حسنعلی، (۱۳۸۵). «نقش عاریه‌های غیر بومی در تکوین هنر هخامنشی». مدرس هنر، ۱(۱): ۹۷-۱۰۹.
- ولایتی، رحیم، (۱۳۸۹). «تأثیر هنر ملل تابعه امپراتوری هخامنشی بر هنر و معماری آن‌ها». باغ‌نظر، ۷(۱۴): ۸۷-۹۴. https://www.bagh-sj.com/article_21.html

References

- Alebouyeh, Z., Rahimzadeh, M., Zare, L. & Mahmoodi-bakhtiari, B., (2024). "Interpretations of Iranian Architecture from a Synchronic Linguistics". *International Journal of Architecture and Urban Development*, 14(4), 5–22. <https://doi.org/10.71711/ijaud.2024.1129982>
- Arlotto, A., (2005). *Introduction to Historical Linguistics*. translated by Yahya Modarresi. Tehran, Institute for Humanities and Cultural Studies. (In Persian).
- Azizmohammadi, F., (2003). "Investigating some common borrowing processes in Persian language". *Information Processing Management*, 18(3,4): 71–74. (In Persian).
- Babaie, S. & Grigor, T., (2015). *Persian Kingship and Architecture: Strategies of Power in Iran from the Achaemenids to the Pahlavis* (S. Babaie & T. Grigor, Eds.). I.B. Tauris.
- Briant, P., (2002). *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*. Eisenbrauns.
- Campbell, L. & Mixco, M. J., (2007). *A Glossary of Historical Linguistics*. Edinburgh University Press.
- Canepa, M., (2015). "Inscriptions, Royal Spaces and Iranian Identity: Epigraphic Practices in Persia and the Ancient Iranian World". In: A. Eastmond (Ed.), *Viewing Inscriptions in the Late Antique and Medieval World*, Cambridge University Press.
- Caneva, G., Lazzara, A. & Hosseini, Z., (2023). "Plants as Symbols of Power in the Achaemenid Iconography of Ancient Persian Monuments". *Plants*, 12(3991): 1–25. <https://doi.org/10.3390/plants12233991>
- Dan, R., (2015). *From the Armenian Highland to Iran*. Serie Orientale Roma. N.S.
- Dan, R., (2023). *Studies on The Architecture and Archaeology of The Achaemenid Empire*. ISMEO.
- Dara, M., (2013). "Written Patterns in Urartian Royal Inscriptions". *Pāzand*, 9(32,33): 23-32. (In Persian). https://www.pazand.ir/article_142551.html
- Dara, M., (2022). "Parsians in the Urartian inscriptions". *Tārikhândish*, 4(10): 87-98. (In Persian).
- Diakonoff, I. M., (1966). *History of Media*. translated by K. Keshavarz. Tehran, Bongah-e Tarjomeh va Nashr-e Ketab. (In Persian).
- Firuzmandi, B., (1997). "Architecture of Altın Tepe in the Urartian Period". *Athar*, 17(28): 125–147. (In Persian). <https://journal.richt.ir/athar/article-1-157-fa.html>

- Ghirshman, R., (1993). *Iran: From the Earliest Times to the Islamic Conquest*. Tehran, Elmi-Farhangi. (In Persian).
- Gopnik, H., (2010). “Why Columned Halls?”. In: J. Curtis & S. J. Simpson (Eds.), *The World of Achaemenid Persia: History, Art and Society in Iran and the Ancient Near East*. I.B.Tauris & Co Ltd.
- Hejebri-Nobari, A. & Arab, H., (2006). “The Role of Non-Native Borrowings in the Formation of Achaemenid Art”. *The Modares Semiannual Art*, 1(1): 97–109. (In Persian).
- Hovhannisyan, C., (1973). *Էրեբունիի դիւանաւանդանքը [The Wall-Paintings of Erebuni]*. Armenian SSR Academy of Science publishing house.
- Humbach, H., (2016). “Epigraphy i. Old Persian and Middle Iranian epigraphy”. *Iranica*. First published 1998, Retrieved August 28, 2025.
- Kesecker, N. T., (2018). “The Elamite Version of the Inscription of Xerxes I at Van (XV)”. *Vem Pan-Armenian Journal*, 61(1): 31-37.
- Kleiss, W., (1996). “Urartian Architecture”. *Athar*, 17(26/27): 86–105. (In Persian).
- Koch, H., (2000). *Es kündet Dareios der König [From the Language of Darius]*. translated by P. Rajabi. Tehran, Kārang. (In Persian).
- Laurence, K. A., (2020). “Reading Persepolis in Delphi”. In: E. R. M. Dusinberre, M. B. Garrison, & W. F. M. Henkelman (Eds.), *The Art of Empire in Achaemenid Persia: Studies in Honour of Margaret Cool Root* (pp. 515–563). Peeters.
- Malbran-Labat, F., (2018). “Elamite royal inscriptions”. In: J. Álvarez-Mon, G. Pietro Basello, & Y. Wicks (Eds.), *The Elamite World*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315658032>
- Mashkur, M. J., (1966). *History of Urartu and the Urartian Inscriptions in Azerbaijan*. Tehran, Mo’assese-ye Motāle’āt, Barrasi-hā va Kāvesh-hā-ye ‘Elmī va Honarī va Tārīkhī-ye Īrān-e Bāstān. (In Persian).
- Matthews, R. & Nashli, H. F., (2022). *The Archaeology of Iran from the Palaeolithic to the Achaemenid Empire*. Routledge.
- Melikishvili, G., (2010). *Die Urartaische sprache [Urartu Language]*. translated by H. Bahrānīān. Tehran, Pāzīneh. (In Persian).
- Modarresi, Y., (2014). *An Introduction to Sociolinguistics*. Tehran, Institute for Humanities and Cultural Studies. (In Persian).
- Nagel, A., (2010). *Colors, Gilding and Painted Motifs in Persepolis: Approaching the Polychromy of Achaemenid Persian Architectural Sculpture, C. 520-330 BCE [Doctor of Philosophy]*. University of Michigan.
- Natel-Khanlari, P., (1968). *Linguistics and the Persian Language*. Tehran: Iranian Culture Foundation. (In Persian)
- Natel-Khanlari, P., (1986). *History of Persian language*. Vol. 1. Tehran, Nashr-e No. (In Persian).
- Perrot, J., (2013). *The Palace of Darius at Susa*. I.B.Tauris & Co Ltd.
- Piotrovsky, B., (2004). *The Civilization of Urartu*. translated by H. Khatib-Shahidi. Tehran: Cultural Heritage Institut. (In Persian).
- Rapoport, A., (2003). “The Cultural Origins of Architecture”. translated by S. Al-e Rasul & A. Bank, *Khial*, (8): 56–97. (In Persian).

- Ravasani, Sh., (1991). *The Great Society of the East*. Tehran, Sham' Publications. (In Persian).
- Roaf, M., (1983). "Sculptures and Sculptors at Persepolis". *Iran*, 21: 1–164. <http://www.jstor.org/stable/4299731> .
- Roaf, M., (2010). "The Role of the Medes in the Architecture of the Achaemenids". In: J. Curtis & S. J. Simpson (Eds.), *The World of Achaemenid Persia History*. I.B.Tauris & Co Ltd.
- Rollinger, R., (2008). "The Median 'Empire', the End of Urartu and Cyrus the Great's Campaign in 547 BC (Nabonidus Chronicle II 16)". *Ancient West & East*, 7: 51–65. <https://doi.org/10.2143/awe.7.0.2033252>
- Safavi, K., (1995). "Loanwords in the Persian language". *Nameh-Ye Farhang*, 19: 96–111. (In Persian).
- Safavi, K., (2012). *Familiarity with Linguistics in Persian Literature Studies*. Tehran, Elmi. (In Persian).
- Salvini, M., (2012). "Urartu e impero achemenide. Sopravvivenze culturali". [Urartu and the Achaemenid Empire: Cultural Survivals]. In: G. Pietro Basello & A. V. Rossi (Eds.), *Dariosh Studies II: Persepolis and Its Settlements: Territorial System and Ideology in the Achaemenid State*, Università degli Studi di Napoli "L'Orientale".
- Schmidt, R., (2003). *Compendium Linguarum Iranicarum*. [A Compendium of Iranian Languages], Vol. 1. translated by Hasan Rezaei Baghbidi *et al.* Tehran, Qoqnoos. (In Persian).
- Schmitt, R., (1972). "Königtum im Alten Iran". [Kingship in Ancient Iran]. *Saeculum*, 28(4): 384–395.
- Seidl, U., (1994). "Achaemenidische Entlehnungen aus der Urartaischen Kultur". [Achaemenid Borrowings from Urartian Culture]. In: H. Sancisi-Weerdenburg, A. Kuhrt, & M. Root (Eds.), *Achaemenid History VIII: Continuity and Change*. Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.
- Shapur Shahbazi, A., (1978). *The Illustrated Description of Naqsh-e Rostam, Fars*. Tehran, Bundād-i Tahqīqāt-i Hakhāmanshī. (In Persian).
- Sharifian, F., (2017). *Cultural Linguistics; Cultural conceptualisations and language*. John Benjamins Publishing Company.
- Stronach, D., (1967). "Urartian and Achaemenian Tower Temples". *Journal of Near Eastern Studies*, 26(4): 278–288.
- Stronach, D., (1986). "Archeology ii. Median and Achaemenid". *Encyclopaedia Iranica*, II(Fasc. 3): 288–296.
- Stronach, D., (2001). "From Cyrus to Darius: Notes on Art and Architecture in Early Achaemenid Palaces". In: I. Nielsen (Ed.), *The Royal Palace Institution in the First Millennium BC*. Aarhus University Press.
- Stronach, D. & Schmitt, R., (1986). "Apadāna". *Encyclopaedia Iranica*, II(Fasc. 2): 145–148.
- Unvala, J. M., (2008). "Achaemenid Architecture; Some Inscriptions". In: Arthur Upham Pope & Phyllis Ackerman (Eds.), *A Survey of Persian Art*, Vol. 1. translated by A. Shapur Shahbazi., Tehran: Elmi-Farhangi. (In Persian).
- Ussishkin, D., (1994). "On the Architectural Origin of the Urartian Standard Temples". *Tel Aviv*, 21(1): 144–155. <https://doi.org/10.1179/tav.1994.1994.1.144>

- Velayati, R., (2010). “Influence Affiliated Nations Art on the Achaemenid Art and Architecture.” *Bāgh-e Nazar*, 7(14): 87–94 (In Persian). https://www.bagh-sj.com/article_21.html
- Windfuhr, G., (2006). “Iran vii. Non-Iranian Languages (4) Urartian”. *Iranica*, Vol. XIII, Fasc. 4, 390-393.
- Yakubovich, I. S., (2020). “Persian ezāfe as a contact-induced feature”. *Voprosy Jazykoznanija*, 5: 91–114. <https://doi.org/10.31857/0373-658X.2020.5.91-114>
- Zarrinkoob, R. & Alizadeh, K., (2017). “The Localization of Parsua, Parsuaš, Parsamaš and Parsumaš: a reconsideration”. *Historical Sciences Studies*, 9(1): 39–58. (In Persian). <https://doi.org/10.22059/jhss.2018.227846.472790>
- Zimansky, P., (1995). “An Urartian Ozymandias”. *The Biblical Archaeologist*, 58(2): 94–100. <https://doi.org/10.2307/3210480>